

**Het welzijn van dieren bij Animal
Assisted Therapy en Activities voor
kinderen met autisme en/of een
verstandelijke beperking**

Auteur:
Datum:
Vaksenior:

T.N. Krijt
5 januari 2010
Dr. Ir. D. Ekkel

**Het welzijn van dieren bij Animal Assisted Therapy
en Activities voor kinderen met autisme en/of een
verstandelijke beperking.**

The welfare of animals in Animal Assisted Therapy and Activities
for children with autism or/and a mental disability.

Datum

Januari, 2010

Auteur

T.N. Krijt

Christelijke Agrarische Hogeschool

Opleiding Dier- en Gezondheidszorg

De Drieslag 1

8251 JZ Dronten

Voorwoord

Voor u ligt het literatuuronderzoeksrapport dat is geschreven naar aanleiding van het project afstuderen voor de opleiding Dier- en Gezondheidszorg aan de Christelijke Agrarische Hogeschool te Dronten.

Graag zou ik van de gelegenheid gebruik willen maken om een aantal mensen te kunnen bedanken die dit rapport mede mogelijk hebben gemaakt.

Allereerst wil ik mijn vaksenior Dinand Ekkel bedanken voor de steun, informatie voorziening en goede raad bij het schrijven van dit rapport. Daarna wil ik graag Diana Kok van de KNGF bedanken voor het geven van de informatie over autismegeleidehonden en het geven van een reactie op de gevonden welzijnsaspecten. Ook wil ik graag Anne de Feijter bedanken voor de schriftelijke ondersteuning van dit rapport. Als laatst wil ik graag Kim ter Haar van het Dolfinarium te Harderwijk bedanken voor de informatie over het gebruik van de dolfijnen in het Dolfinarium.

Ik wens u veel plezier bij het lezen van dit rapport en hoop dat het voor u een goed overzicht zal geven in de bijzondere wereld van de AAA en AAT programma's.

T.N. Krijt, januari 2010

Inhoudsopgave

Samenvatting	6
Executive Summary	7
Hoofdstuk 1 Inleiding.....	9
Hoofdstuk 2 Beschrijving en Definiëring	11
2.1 Historie van AAT en AAA	11
2.1.1 De jaren 80	11
2.1.2 Vanaf de jaren 90.....	12
2.1.3 Overgang op kinderen.....	12
2.2 Specificatie AAT	12
2.2.1 Delta Society	12
2.3 Specificatie AAA	13
2.4 Kinderen en een Autisme Spectrum Stoornis	13
2.4.1 Kenmerken van het Autisme Spectrum Stoornis	13
2.4.2 Vormen van autisme.....	13
2.5 Kinderen met een verstandelijke beperking	14
2.5.1 Downsyndroom	14
Hoofdstuk 3 Therapieën en activiteiten.....	15
3.1 Dolfijntherapie	15
3.1.1 Eisen voor aanmelding en verloop procedure	16
3.1.2. Werkwijze Stichting Sam.....	16
3.2 Autismegeleidehonden	16
3.2.1 Doel autismegeleidehonden	17
3.2.2 Eisen vanuit de KNGF	18
3.3 Hondentherapie en -activiteit	18
3.4 Paardentherapie	19
3.4.1 Voorbeeldbedrijf Horsewise te Leusden	20
Hoofdstuk 4 Welzijn van dieren bij AAT en AAA	21
4.1 Wet- en regelgeving in Nederland	21
4.2 Wet- en regelgeving in Amerika	21
4.3 Welzijnsvragen over dolfijntherapie	22
4.6.1 Gebruik exotische dieren voor AAT en AAA	23
4.4 Welzijnsvragen over autismegeleidehonden	23

4.4.1	<i>Autismegeleidehonden in Amerika en Canada</i>	24
4.4.1.1	<i>Wanneer komt het welzijn in het geding?</i>	24
4.4.2	<i>Autismegeleidehonden in Nederland</i>	25
4.4.2.1	<i>Training KNFG</i>	26
4.4.2.2	<i>Wanneer komt het welzijn in het geding?</i>	26
4.4.3	<i>Autismegeleidehonden volgens Brambell</i>	27
4.5	Welzijnsvragen over hondetherapie en -activiteit	27
4.5.1	<i>Hondetherapie en -activiteit volgens Brambell</i>	28
4.6	Welzijnsvragen over paardetherapie	29
4.6.1	<i>Diplomering Equine therapist</i>	29
4.6.2	<i>Paardetherapie volgens Brambell</i>	30
4.7	De basisprincipes voor het gebruik van therapiedieren volgens A.H. Fine	30
4.8	Samenvatting welzijn	31
Hoofdstuk 5	Effecten van AAA en AAT	32
5.1	Dolfijntherapie	32
5.1.1	<i>Korte termijneffecten</i>	33
5.1.2	<i>Lange termijneffecten</i>	33
5.2	Autismegeleidehonden	34
5.3	Hondetherapie	35
5.4	Paardetherapie	35
Hoofdstuk 6	Dierethiek	37
6.1	Stromingen in de dierethiek	37
6.1.1	<i>Het categorisch imperatief</i>	38
6.1.2	<i>Tom Regan</i>	38
6.1.3	<i>Bernard Rollin</i>	39
6.2	Utilitarisme	39
6.2.1	<i>Varianten van het utilitarisme</i>	39
6.3	Theorie van Vande Veer	40
6.4	Het gelijkheidsprincipe van P. Singer	41
6.4.1	<i>Directe en indirecte kijk van Singer</i>	41
6.5	Ethische afwegingen volgens A.H. Fine	41
6.5.1	<i>Procedures voor de ethische beslissingen over therapiedieren</i>	42
Discussie	43	
Duurzaamheidsaspecten		46
Conclusie en Advies		48
Literatuur	49	

Samenvatting

Het doel van dit rapport is om de effecten van de onderzochte therapieën en activiteiten voor kinderen met een handicap af te zetten tegen het welzijn van de hierbij gebruikte dieren. Moet het geven van AAA en AAT nog wel gedaan worden in Nederland of zijn de effecten zo groot dat deze zwaarder wegen dan het dierenwelzijn en moeten de therapieën juist gepromoot worden? Vooral de ethische aspecten moeten hierbij worden afgewogen.

De hoofdvraag bij dit rapport is dan ook: *Weegt het welzijn van dieren voor zorggerelateerde activiteiten en therapieën op tegen het effect bij kinderen met een verstandelijk en/of autistische beperking?*

Allereerst is er een selectie gemaakt in welke therapieën en activiteiten er worden bekeken. Hier is gekozen voor de meest populaire therapieën en activiteiten voor de doelgroep kinderen met autisme en/of een verstandelijke beperking. Er is in totaal naar vier vormen gekeken namelijk: dolfijntherapie, autismegeleidehonden, hondentherapie en -activiteit en paardentherapie. Na het maken van een selectiekader is er gekeken hoe het bij deze vier therapieën met het welzijn van dieren is gesteld. Worden de dieren volgens de vijf vrijheden van Brambell gehouden of worden deze dieren tijdens de therapie / activiteit in hun vrijheden belemmerd? Hierna worden de effecten van de vier therapieën benoemd. Om de afweging uit de hoofdvraag te kunnen maken, was het nodig te bepalen welke ethische theorie hierbij gebruikt zou worden. Verschillende varianten zijn hiertoe onderzocht

Gebleken is dat de dieren die gebruikt worden in dolfijntherapie, paardentherapie en autismegeleidehonden in Nederland hierbij geen tot basale schending van hun vijf vrijheden ondervinden. Echter als er gekeken wordt naar de dieren in hondentherapie / -activiteiten of autismegeleidehonden in Amerika en Canada is er een schending van hun vrijheden. De effecten van de therapieën en activiteiten zijn groot. Wel worden er vraagtekens gesteld aan het effect van een hond als cotherapeut en de honden die worden meegenomen in activiteiten. Als toetsingkader voor de ethische afweging is er gekozen voor de theorie van Vande Veer. De effecten die de therapieën op de kinderen hebben, is met behulp van deze theorie zorgvuldig afgewogen tegen het welzijn van de dieren.

Geconcludeerd kan worden dat de effecten van dolfijntherapie dusdanig groot zijn en het welzijn van de dieren niet wordt geschaad. De ethische afweging is dat dolfijntherapie ethisch verantwoord is. Bij de autismegeleidehonden in Amerika en Canada zijn de schendingen in het welzijn van het dier dusdanig hoog dat deze niet opwegen tegen het effect op de kinderen. Hierbij is dan ook bevonden dat deze vorm van therapie niet ethisch correct is. Echter, de situatie in Nederland voor autismegeleidehonden is dit een ander verhaal. Hierin wordt het welzijn zeer minimaal geschaad en zijn de effecten op de kinderen groter. Bevonden is dat deze therapie wel ethisch verantwoord is. De effecten van therapie en activiteiten met honden zijn zeer beperkt, terwijl het welzijn van de dieren wel degelijk wordt geschaad. Zodanig dat het kind boven het dier wordt gesteld en hiermee wordt de therapie en activiteit als ethisch onverantwoord bevonden. Het welzijn van de paarden in paardentherapie is goed bevonden. De dieren ondervinden geen stress aan de therapie en het effect op de kinderen is groot. Daarom wordt geconcludeerd dat paardentherapie ethisch verantwoord is.

Executive Summary

Keywords: AAA, AAT, animal welfare, Brambell, dolphin therapy, autism guide dogs, equine therapy, dog therapy, Vande Veer.

The aim of this study is to see if the welfare of the animals used for Animal Assisted Therapy and Animal Assisted Activities is according to the five freedoms of Brambell. If the welfare is not according to the five freedoms would it be ethical correct to use these animals for children with autism or with a mental disability. If the welfare is in danger, do the effect of the therapy come above the animal? If this is not what should we choose, the animals or the children?

The research question for this report is: *Does the welfare of animals used for Animal assisted therapy or activity compare with the effect on children with autism or a mental disability.*

Some researchers think that there is a high level of stress involved in proceeding these animals into a therapy if the therapist does not know enough of the animals behaviour and needs. Animal right activist think that horses have a lot of stress because of the clients dullness. In this literature report all sides were objectively seen. First of all there was a selection needed in the kind of therapies and activities. The most popular therapies and activities were chosen for this target group of children. The therapies and activities who are chosen are: dolphin therapy, autism guide dogs, dog therapy and final equine therapy. After chosen the lines of reading the welfare of each therapy was unravelled. To see if the welfare was ok, the five freedoms from Brambell were used. The five freedoms are:

- Freedom of hunger and thirst, by giving the animal the right food for its species.
- Freedom of discomfort, by giving them shelter and a resting place.
- Freedom of injury, pain and disease, to prevent them from this by veterinary care.
- Freedom for fear and distress, by affording mental stress.
- Freedom to express normal behaviour for that kind of animal and his species.

After looking to the welfare of the animals it was needed to see the effect of the therapy on these specific children. To consider the welfare of the animals against the effect of the therapy a frame of reference was needed. The theory of Vande Veer was used to weight the animals needs against the effect on children with autism or mental disabilities.

Results shown that the animals used in dolphin therapy, equine therapy and dogs used for autism guide dog in the Netherlands have non to very little damages in their freedoms during the therapy session. However dogs that are used in dog therapy and as autism guide dogs in America and Canada do have a sincere damage in their freedoms. Also the effect of dogs using as a co therapist in dog therapy is questioned. This because the effects are only short and have no long terms. The claim of the animal activist that horses used in equine therapy are high stressed is not true. Research shows that the cortisol level in the blood of the horses is the save or lower as before the therapy has started. Cortisol is hormone produced in high level in the animal if there is stress.

It can be concluded that the effects of dolphin therapy are high and that the welfare of the animals used in the Netherlands is considering the five freedoms of Brambell. Therefore the use of these animals in dolphin therapy is justified. The dogs used for autism guide dogs in the Netherlands have non to very little damage in their freedoms, the effects on the

children with autism are severe. Therefore this activity uses in the Netherlands is justified. However the dogs used for this therapy in America and Canada have a great damage in their freedoms. Therefore the animal goes above the child and the way the dogs are uses in the American and Canadian method is not justified. The effect of the dogs used in dog therapy are minor. The welfare of the dogs used in this therapy is badly. In this case the welfare of the animal is more damaged then the effect that this therapy therefore it is not justified. At last the equine therapy. The welfare of these animals are non to little damaged and the effect on the children are high therefore this therapy is justified according to the theory of Vande Veer.

Hoofdstuk 1 Inleiding

De populariteit van therapieën en activiteiten waarbij dieren worden betrokken neemt de afgelopen jaren flink toe. Er zijn vele onderzoeken gedaan naar de werking van dieren op mensen met een verstandelijke en/of autistische beperking. Echter het is niet bekend hoe het met het welzijn van de dieren in Nederland staat, die voor deze doeleinden worden gebruikt. Vooral bij het inzetten van paarden bestaan grote vraagtekens. De paarden schijnen er gestrest van te raken en de therapieën niet aangenaam te vinden. Ook is er veel commentaar op de mensen die de therapieën aanbieden. Eenieder kan deze therapie / activiteit aanbieden zonder te weten hoe de dieren ingezet moeten worden en/of hoe ze de dieren moeten trainen voor gebruik. Ook is er het bezwaar dat de dieren worden verzorgd door mensen die niet stabiel zijn, terwijl een dier stabiele verzorgers nodig heeft volgens de tegenstanders. De dieren zouden geen rust krijgen en leiden onder stress door onprofessionele omgang (Animal Freedom). Ook bij het gebruik van andere dieren worden vraagtekens gesteld. Zo zouden veel dieren niet goed getraind zijn. Veel dieren die in therapieën worden gebruikt zijn van particuliere afkomst. Deze dieren hebben geen speciale training gehad en zijn niet op hun kwaliteiten geselecteerd. Een therapeut gebruikt vaak zijn eigen dier. Deze is hiermee de eigenaar van het therapiedier. De eventuele stress die een dier vertoont, wordt dan vaak niet opgemerkt door de eigenaar. Hierdoor kan het welzijn van het dier verminderen. Het is bekend dat therapiedieren kunnen gaan leiden aan chronische stress door onzorgvuldig gebruik tijdens de sessies en een tekort aan pauzes (Fine, 2006).

Het doel van dit rapport is om de effecten van de therapieën en activiteiten tegen het welzijn van de gebruikte dieren af te zetten. Moet het geven van AAA en AAT nog wel gedaan worden in Nederland of zijn de effecten zo groot dat deze zwaarder wegen dan het dierenwelzijn en moeten deze therapieën juist meer gepromoot worden? Vooral de ethische aspecten moeten hierbij worden afgewogen. De hoofdvraag bij dit rapport is dan ook: *Weegt het welzijn van dieren voor zorggerelateerde activiteiten en therapieën op tegen het effect bij kinderen met een verstandelijk en/of autistische beperking?*

Dit rapport is dan ook bedoelt voor degene die overweegt aan een AAA of AAT programma mee te doen en de instanties die met deze vorm van therapie en activiteit samenhangen. Tijdens dit onderzoek zijn literatuurbronnen verzameld van zowel internet als de universiteitsbibliotheken. Door eerst een beeld te krijgen wat de therapieën en activiteiten inhouden wordt er een basis gelegd om een oordeel te kunnen vormen. Hierna worden de welzijnsaspecten bekeken om eventuele knelpunten naar voren te laten komen waarna de effecten van de therapieën en activiteiten worden bekeken. Het welzijn wordt door middel van het kader van de vijf vrijheden van Brambell bekeken. Om het welzijn van de dieren tegen de effecten op de mens te kunnen afwegen dient er een referentiekader te worden gebruikt. Door het bekijken van verschillen ethische methoden kan de best passende methode worden uitgekozen om de ethische aspecten te kunnen vergelijken.

In hoofdstuk twee wordt de definiëring van AAT en AAA gegeven. Ook wordt vastgesteld wat autisme is en wat een verstandelijke beperking inhoudt. Dit om het verdere verloop te vergemakkelijken en vast te stellen. In hoofdstuk drie worden de

therapieën en activiteiten bepaald waarnaar wordt gekeken. Hierin wordt ook beschreven wat deze inhouden. Hoe verloopt de therapie en activiteit en wat zijn de verwachtingen ervan? Hoofdstuk vier staat in het teken van dierenwelzijn en de vijf vrijheden van Brambell. Hoe is het met het welzijn van de dieren gesteld en waar liggen de knelpunten omtrent het welzijn? Wat de effecten van AAA en AAT zijn op de kinderen met het Autisme Spectrum Stoornis en/of een verstandelijke beperking verschilt erg per therapie en activiteit. Dit is te lezen in hoofdstuk vijf: effecten van AAA en AAT. Om de ethische aspecten te kunnen overwegen dient er eerst te worden bepaald welke ethische theorie hiervoor het beste bruikbaar is. Dit is terug te lezen in hoofdstuk zes. In elk onderzoek moet de onderzoeker aannames en keuzes maken. Dit geldt zeker voor een onderzoek waarin meerdere kanten van een onderwerp worden benoemd en ten opzichte van elkaar worden afgewogen. Welke keuzes er zijn gemaakt, wordt besproken in de discussie. Ook zullen alle hoofdstukken hierin samenkomen in één geheel. In de conclusie is het antwoord terug te vinden op de hoofdvraag van dit rapport.

Hoofdstuk 2 Beschrijving en Definiëring

Mensen hebben een nauwe band met dieren. Ze worden in huis genomen en als deel van de familie beschouwd. Echter dieren worden ook door de mens “gebruikt” op vele manieren. Niet alleen voor consumptie en vermaak of als proefdier, maar ook als therapiedier. Het gebruik van dieren voor therapeutische doeleinden wordt ook wel Animal Assisted Therapy (AAT) genoemd. Ook zijn er activiteiten die een speciale werking kunnen hebben op de mens en ook hierin spelen dieren een belangrijke rol. Deze activiteiten worden Animal Assisted Activity (AAA) genoemd. In dit hoofdstuk zal er verder uitgelicht worden wat AAA en AAT is en hoe deze zijn ontstaan. Aangezien er wordt gekeken naar AAT en AAA bij kinderen met autisme en/of een verstandelijke beperking zullen deze zaken ook kort worden toegelicht om een beter beeld te kunnen vormen.

2.1 Historie van AAT en AAA

Mensen en dieren zijn al jaren aan elkaar verbonden. De eerste directe relatie die mensen met gedomesticeerde dieren kregen was waarschijnlijk met de hond (canine). Volgens archeologische bevindingen is ruim 14.000 jaar geleden de mens het contact aangegaan met de voorloper op de hedendaagse hond (Lindsay, 2000). Het nemen van dieren in gevangenschap is door verschillende historische gebeurtenissen te zien. Van het domesticeren en het in productie nemen van landbouwdieren, het gebruiken van paarden en honden in de oorlog tot het houden van dieren in dierentuinen. Het gebruik van dieren voor de mens is dus al eeuwen oud (Pavlidis, 2008). De Egyptenaren hadden katten in huis. De dieren werden na hun dood gemummificeerd met een daarbij behorend rouwproces (Serpell, 2000). De Romeinen gebruikten dieren voor vermaak. Leeuwen, honden, beren en zelfs nijlpaarden werden gebruikt in bloedige gevechten waar het hele Romeinse volk op af kwam (Noyes, 2006).

Hoewel dieren in de geschiedenis veelvuldig werden misbruikt en ingezet voor bloedige doeleinden, kwam er in de achttiende eeuw een omkeer. Het eerste gebruik van dieren voor therapeutische doeleinden is geregistreerd in 1792 (Netting *et al.*, 1987). Dit vond plaats in een Quaker instituut voor mentaal gestoorden in Amerika. Vanaf dat moment is het gebruik van dieren voor therapeutische doeleinden en de studie ernaar flink uitgebreid. Sinds 1979 wordt er gesproken over de band tussen mens en dier die wellicht goede effecten kunnen hebben op de mens (Hines, 2003).

2.1.1 De jaren 80

In de jaren 80 is het gebruik van dieren voor activiteiten en therapieën in de aandacht gebracht door het gebruik van de media. Veel organisaties ontstonden om het gebruik van dieren voor deze doeleinden te promoten en te ondersteunen. Het gebruik van dieren werd vanaf die tijd uitvoerig onderzocht bij universiteiten, dierenklinieken en op conferenties. Halverwege de jaren 80 werd het gebruik van dieren voor therapeutische doeleinden populairder ondanks dat er ook veel twijfels waren over deze therapie. Deze twijfels werden vooral geuit door psychologen die de therapie niet verantwoord vonden aangezien er niet genoeg duidelijk was over de medische effecten (Serpell, 2000). De populariteit had zich te danken aan een onderzoek dat had plaatsgevonden bij 92 hartpatiënten. Hieruit

bleek dat mensen met een hartafwijking langer zouden leven als zij dieren in hun leven zouden nemen (Friedman *et al.*, 1980). Hoewel er hierna meerdere positieve resultaten binnenkwamen op andere gezondheidsvlakken, werden de medische effecten in deze onderzoeken alleen over een korte termijn geschetst. Hierdoor bleven er critici negatief oordelen over het gebruik van dieren.

2.1.2 Vanaf de jaren 90

Vanaf begin jaren 90 zijn er sterk gewaardeerde medische onderzoeken verricht waaruit bleek dat er een sterke positieve link is tussen het sociaal belang van het contact tussen mens en dier en de verbeterde gezondheid van mensen (zie Eriksen, 1994; Meredith *et al.*, 1992). De precieze effecten van dieren op mensen blijven een punt van onderzoek en discussie, maar meerdere onderzoeken wijzen naar de positieve effecten van dieren op mensen. Toch zal er altijd een beperkte medische erkenning zijn voor deze vorm van therapie en activiteit (Serpell, 1996).

2.1.3 Overgang op kinderen

Het gebruik van dieren in therapie en activiteiten bij kinderen is mede ontstaan door de denkwijze van Sigmund Freud. Volgens Freud zijn kinderen gelijk aan dieren als er wordt gekeken naar hun impulsiviteit van de basisbehoeften (Myers, 1998). Psychoanalist Boris M. Levinson is één van de eerste die dieren gebruikte in therapieën voor kinderen. Hij zei dat kinderen met autisme een bepaalde band kunnen aangaan met dieren die zij missen in hun relatie met mensen (Levinson, 1997).

2.2 Specificatie AAT

Bij AAT gaat het om een therapeut die een dier in zijn of haar werk betreft (Pavlidis, 2008). Het werken met een dier dient hierbij de te behalen doelstellingen. Er kan gewerkt worden aan cognitieve, sociale, emotionele en/of fysieke doelstellingen.

Bij een AAT programma werken vier partijen samen: het huisdier, zijn begeleider, de cliënt en de therapeut. Het kan zijn dat de therapeut zijn eigen dier gebruikt. Hierbij is de therapeut ook de begeleider van het dier. Zo heeft iedere partij zijn eigen taak in een sessie. Het dier heeft het contact met de cliënt. Het dier moet hierbij wel in de directe omgeving van de cliënt komen om aangeraakt te worden. De begeleider van het dier heeft de taak om het dier in de gaten te houden tijdens de sessie. Hij of zij traint het dier, verzorgt de veterinaire zorg en onderhoudt het dier. Ook moet de begeleider bewaken over de belangen van het dier. De therapeut is er voor de cliënt. Hij of zij bepaalt het doel van de sessie en bekijkt of de doelen worden behaald conform het behandelplan. Ook dient de therapeut het welzijn van de cliënt te waarborgen en voor de cliënt een geschikte ruimte te vinden waarin de sessie kan plaatsvinden.

2.2.1 Delta Society

De Delta Society is een wereldwijd hoog aangeschreven non-profitorganisatie die mensen samenbrengt met dezelfde liefde voor de band tussen mens en dier. Zij promoten het gebruik van dieren in therapieën en ondersteunen onderzoekers hierin. Veel uitgangspunten die in Nederland worden gebruikt bij het geven van AAT en AAA, zijn afkomstig van de Delta Society. Zo stelt de Delta Society de definitie van AAT vast op: AAT is een doelgerichte samenkomst van mens en dier dat een ondersteunend doel kan hebben bij een therapie. AAT wordt gegeven door professionele therapeuten, opgeleide diertrainers en dieren (Delta Society).

2.3 Specificatie AAA

Activiteiten zijn er om kinderen te ondersteunen en/of te stimuleren om hun algemene welzijn te bevorderen of om iemand terug te krijgen in de maatschappij. Activiteiten waarin dieren een rol spelen worden Animal Assisted Activities genoemd. Het verschil met AAT lijkt klein, maar er zijn grote verschillen. Het grootste en belangrijkste verschil is dat bij AAA geen therapeut bij aanwezig hoeft te zijn. Alleen de aanwezigheid van het dier en zijn begeleider voldoen. Zodra een activiteit therapeutische doeleinden heeft, dient er wel een therapeut aanwezig te zijn om de vorderingen te kunnen meten (Dieren in zorg en welzijn). De definitie van AAA volgens de Delta Society is: AAA geeft motivatie, educatie en recreatie met of zonder therapeutische doeleinden om zo de kwaliteit van het leven te bevorderen. AAA bevindt zich in gevarieerde omgevingen met gespecialiseerde diertrainers en opgeleide dieren (Delta Society).

2.4 Kinderen en een Autisme Spectrum Stoornis

Dit literatuuronderzoek is er onder andere gericht op de resultaten bij kinderen met Autisme Spectrum Stoornis (ASS). Hier volgt een korte beschrijving van wat ASS inhoudt. Autisme is een complexe handicap waarbij de symptomen verschillen van kind tot kind. Het ene kind kan een achtergesteld spraakvermogen hebben, maar sociaal gezien een zeer goed niveau hebben. Terwijl een ander kind erg in zichzelf gekeerd is, maar een uitstekend spraakvermogen heeft (Pavlidis, 2008). De officiële benaming voor autisme is niet voor niets Autisme Spectrum Stoornis. De naam zegt het al: het is een breed spectrum aan stoornissen die een aantal kenmerken gemeen hebben (Zeevalking, 2000). Binnen dit spectrum bevinden zich uitingsvormen die ieder hun eigen specificiteit hebben, maar waarbij wel dezelfde stoornis in de prikkelwerking aanwezig is.

2.4.1 Kenmerken van het Autisme Spectrum Stoornis

Er zijn punten die kenmerkend zijn voor autisme. Zo is er een kwalitatieve beperking in contact en sociale interacties in vergelijking met leeftijdsgenoten. Hierbij kan gedacht worden aan afwijkend gebruik in non-verbaal gedrag zoals lichaamshouding en oogcontact, het niet spontaan samen gaan spelen, geen vriendschapsrelatie aangaan en het ontbreken van sociale of emotionele wederreactie. Ook kan er een beperking in de communicatie zijn van het kind. Zo is er een achterstand in of het ontbreken van spraak/taal. Autisten hebben ook een beperking in hun gedragspatronen. Zo is er een beperking in hun belangstelling voor anderen. Vaak hebben autisten alleen belangstelling voor hun eigen verhaal. Door de gedragsbeperking kan er ook een fixatie ontstaan op bepaalde zaken, bijvoorbeeld een hobby. De meest kenmerkende gedragsbeperking is het vaste gedragspatroon dat veel autisten aanhouden. Altijd op dezelfde manier naar binnen gaan, aan tafel zitten of op dezelfde manier ontbijten en dit dan ook zeer moeilijk kunnen veranderen. Bovengenoemde punten ontstaan vaak voor het derde levensjaar (Zeevalking, 2000).

2.4.2 Vormen van autisme

Er zijn veel aan autisme verwante stoornissen. Deze hebben vaak dezelfde specifieke kenmerken, maar verschillen door andere aspecten die erbij komen kijken. Hieronder volgt een rijtje van stoornissen die autisme gerelateerd zijn.

- *De autistische stoornis.*
- *Het syndroom van Rett.*

Tot nu toe alleen bij meisjes geconstateerd. Door een schedelgroeiachterstand na de eerste levensmaanden ontstaat er een specifiek motorische gedrag.

- *De desintegratiestoornis van de kinderleeftijd.*
Er is afhankelijk een normale ontwikkeling. Echter ontstaat er na verloop van tijd een achterstand in het communicatieve en sociale vlak.
- *Het syndroom van Asperger.*
Is een stoornis met veel autistische kenmerken, echter de taalontwikkeling is niet afwijkend.

2.5 Kinderen met een verstandelijke beperking

Er zijn veel verstandelijke beperkingen. De meest bekende is het syndroom van Down. Echter er zijn ook veel autisten die een verstandelijke beperking hebben. Een combinatie is dus mogelijk. Kinderen met een verstandelijke handicap hebben een aangeboren of later opgetreden beperking in het intellectuele functioneren die samengaat met een beperking in de sociale zelfredzaamheid. In Nederland bestaat een graadmeter om te bepalen of er sprake is van een verstandelijke beperking. Heeft een persoon een lagere IQ dan 70 á 75 dan spreekt men van een verstandelijke beperking. Deze kan natuurlijk verschillen van een lichte tot een zwaardere variant.

2.5.1 Downsyndroom

Het downsyndroom is één van de aangeboren syndromen die onder een verstandelijke beperking vallen. Kinderen met het syndroom van Down hebben geen twee maar drie exemplaren van het 21ste chromosoom. In sommige gevallen speelt een erfelijke factor een rol, maar dit is bij zeer enkele gevallen zo. Mensen met het downsyndroom hebben een kenmerkende uiterlijke verschijning. Ook medisch gezien is er een kenmerkend punt. Meer dan de helft van de kinderen met het downsyndroom heeft een hartafwijking. Gelukkig zijn deze in bijna alle gevallen operatief te behandelen.

Kinderen met het downsyndroom ontwikkelen zich trager dan andere kinderen van hun leeftijd. Dit is zowel lichamelijk als verstandelijk. Hoe iemand met het downsyndroom zich ontwikkelt, verschilt van kind tot kind. Dit ligt geheel aan de omgeving, de kansen en de begeleiding die het kind krijgt. Kinderen met het downsyndroom zijn hetzelfde als “normale” kinderen. Ze zijn lief, ondeugend en soms heel eigenwijs. In principe zijn het normale kinderen met een achterstand die net even een andere benadering nodig hebben, maar daardoor zeker niet minder dan andere (Stichting Downsyndroom).

Hoofdstuk 3 Therapieën en activiteiten

Er zijn verschillende vormen van therapieën en activiteiten op het gebied van AAT en AAA. Hieronder staan een viertal therapieën en activiteiten beschreven die het meest bij kinderen met een autisme spectrum stoornis en kinderen met een verstandelijke beperking worden gebruikt. Namelijk dolfijntherapie, autismegeleidehonden, hondetherapie en -activiteit en paardetherapie. Wat houdt de therapie of activiteit in en wat is het doel van de therapie of activiteit? Dit literatuuronderzoek heeft zich beperkt tot deze vier soorten aangezien deze de meest gebruikte vormen zijn van AAA en AAT in Nederland voor kinderen met autisme en een verstandelijke beperking. Natuurlijk zijn er veel andere soorten van therapieën en activiteiten te volgen in Nederland. Onder andere worden ook katten en konijnen veel gebruikt. Deze zullen in dit onderzoek niet worden behandeld.

3.1 Dolfijntherapie

Dolfijntherapie wordt wereldwijd gegeven aan kinderen en volwassenen met verschillende achtergronden. In Nederland wordt deze therapie gegeven door Stichting Sam. Deze is opgericht in samenwerking met het Dolfinarium. Het doel van Stichting Sam is om kinderen met het syndroom van Down, het Autisme Spectrum Stoornis of een combinatie van beiden, zich te ontwikkelen door middel van interactie met dolfijnen. Tijdens de therapie kan gewerkt worden aan de ontwikkeling van emotionele, cognitieve, sociale en fysieke vaardigheden. Het leren en spelen met de dolfijnen werd ontwikkeld door de Amerikaan Dr. Dave Nathanson. Hij ontdekte de interactie tussen dolfijnen en kinderen met het syndroom van Down en autisme. Hij zag dat de kinderen veel meer geduld kregen en bepaalde vaardigheden verder ontwikkelden tijdens en na de interactie. Zo waren er verbeteringen in spraak, grove en fijne motoriek en een beter bewustzijn van de omgeving (Nathanson *et al.* 1997). Hieronder in figuur 3.1 is een voorbeeld van een sessie tijdens dolfijnen therapie.

Figuur 3.1 Sessie tijdens Dolfijntherapie

Door langzaam steeds dichterbij het dier te gaan en door bijvoorbeeld het dier een kus te geven, wordt er een vertrouwensband gecreëerd. Hierna kan de therapeut samen met de trainer van de dolfijnen verdergaan in de therapie¹.

¹ <http://www.stichtingsam.nl/Dolfijntherapie.html>

3.1.1 Eisen voor aanmelding en verloop procedure

Niet ieder kind is geschikt om deel te nemen aan deze vorm van therapie. Het kind mag bijvoorbeeld geen epileptische aanvallen hebben. Dit uit veiligheidsoverwegingen aangezien er bij en in het water wordt gewerkt. Alle aanmeldingen worden beoordeeld door de commissie van Stichting Sam. In deze commissie zitten therapeuten met verschillende achtergronden en specialistische kennisvelden. Twee maanden voordat het kind aan de beurt is volgt er een intakegesprek met zowel de ouders en/of verzorgers als het kind. Als alles is besproken en de therapeuten zien dat er mogelijkheden zijn voor het kind, kan er worden begonnen aan de sessies. De therapie bestaat uit acht sessies die plaatsvinden in het Dolfinarium te Harderwijk. Deze sessie bestaan uit de intake, daarna zes ochtenden met de daadwerkelijke sessies met de dolfijnen en als laatste na zeven weken een nazorggesprek. De zes daadwerkelijke sessies worden gehouden op één ochtend per week gedurende zes opeenvolgende weken (Stichting Sam).

3.1.2. Werkwijze Stichting Sam

Als de resultaten zeer lovend zijn, is de duur van de sessie eventueel uit te breiden met drie extra contactmomenten met de dolfijnen. De allereerste sessie met de dolfijnen wordt in drie lagen opgebouwd. Iedere laag duurt ongeveer twintig minuten. In de lagune van het Dolfinarium is een gedeelte waar de bezoekers de dolfijnen onderwater kunnen zien. Hier begint dan ook de eerste laag. Hier kunnen de kinderen rustig kennismaken met de dolfijnen en kunnen de dolfijnen op eigen initiatief naar de kinderen toe komen. Door de therapeut worden spelmomenten bedacht om zo een ontspannen sfeer te creëren en het zien van een dolfijn te relateren met een spel. Het is immers zo dat de sessie laagdrempelig dient te zijn en niet een vorm van presteren wordt voor het kind.

De tweede laag vindt plaats op de vlonders langs het water van de lagune (zie wederom figuur 3.1). Bij de tweede laag neemt de dolfjinentrainer één dolfijn bij zich. De kinderen mogen beginnen met het aaien van de dolfijn. Langzaam wordt er overgegaan op bijvoorbeeld een kus geven en het dier voeren. Dit zijn allemaal acties waarbij een directer contact nodig is. Om het geheel spelend te houden, wordt er met een bal gegooid tussen de trainer en het dier en later tussen het kind en het dier. Ook wordt het kind wat basisbewegingen aangeleerd om de dolfijn kunstjes te laten doen. De trainer beweegt altijd mee zodat de dolfijn maar van één iemand de directe commando's krijgt. Bij de laatste laag (als het kind eraan toe is) gaan zowel het kind als de therapeut en de trainer het water in. Er wordt niet door het bassin gezwommen. Dit is het terrein van de dolfijnen zelf. Er is een apart gedeelte waar de dolfijnen ook kunnen komen op aanwijzing van hun trainer. Hier worden spelletjes gespeeld met de dolfijn. Zo worden hoepels gegooid, met ballen gegooid en met een waterspuit gespeeld. Welke extra doelen er in een sessie zitten verschilt per kind en hun individuele zorgplan.

3.2 Autismegeleidehonden

Een autismegeleidehond hebben valt eigenlijk niet onder therapie, maar is meer een activiteit. De hond maakt meer dingen mogelijk voor het kind en de ouders. Er is echter geen therapeut aanwezig en daarom is er dus geen sprake van therapie. Geleidehonden vallen wel onder de verzamelgroep AAT en AAA en dus meer onder de noemer AAA. Het gebruik van honden als geleidehond voor een kind met autisme is nog niet zo heel lang in Nederland mogelijk. Pas in maart 2007 is KNGF geleidehonden begonnen met het trainen van de eerste autismegeleidehonden in Nederland. Eind juni 2007 hebben de eerste drie gezinnen in Nederland een autismegeleidehond in hun gezin mogen verwelkomen (KNGF). Het gebruik van autismegeleidehonden komt uit Canada. De eerste hond werd

daar geplaatst in 1997 door de National Service Dogs Organisation. Deze organisatie plaatst ieder jaar gemiddeld 10-16 honden. De honden worden hier als puppy in een pleeggezin geplaatst. Wanneer de puppy's 12-18 maanden oud zijn, komen ze weer terug in het centrum voor een professionele basistraining van 6-8 maanden. Als de honden zijn geslaagd en dus geschikt worden bevonden als autismegeleidehond, volgt er een specialistische training. Honden die klaar zijn om hun taak als geleidehond uit te voeren hebben dan de leeftijd van 18-24 maanden (Adams *et al.* 2008).

3.2.1 Doel autismegeleidehonden

Autismegeleidehonden vergroten de zelfstandigheid en mobiliteit van de kinderen en hun familieleden. Kenmerkend voor kinderen met autisme is dat zij zomaar plotseling kunnen weggrennen. De kinderen die dit hebben worden hierdoor continu door hun ouders in de gaten gehouden en dit geeft de ouders de nodige stress. Het beperkt het gezin in de dagelijkse bezigheden en in de mogelijkheden tot uitjes. Ook voor de kinderen kan dit tot de nodige drift- en huilbuien leiden. Door de autismegeleidehond wordt de wereld van beide partijen verbreed. De autismegeleidehond is aangeleerd om op de grond te gaan liggen of te gaan zitten op het moment dat het kind wil weg rennen of zichzelf wil bezeren door ergens tegenaan te lopen. Hierdoor stopt de hond het kind. De autismegeleidehond draagt een tuigje met daaraan een beugel en twee lijnen. De beugel is er zodat het kind met de hond kan mee wandelen. De ene lijn wordt aan de middel van het kind vastgemaakt en de andere lijn wordt door de ouder (vaak ook begeleider) vastgehouden (KNGF). Zie figuur 3.2 hieronder om een beeld te kunnen vormen.

Figuur 3.2 Positie van de geleidehond, het kind en de ouder.

Hierop is te zien dat het kind met een band om de middel aan de hond vastzit en de ouder de hond met een riem commando's kan geven².

De honden worden zo getraind dat als het kind een drift of agressieve bui krijgt zij dit kunnen aangeven aan de ouder. Hierdoor kunnen ouders eerder inspringen in moeilijke situaties en zullen de buien daardoor waarschijnlijk verminderen. Een ander doel van de autismegeleidehond is het ontwikkelen van betere motorische vaardigheden. Door bijvoorbeeld te helpen met het voeren van de hond kan een kind leren een blik te openen of een zak. Dit zijn vaak motorisch gezien moeilijke vaardigheden die nu spelenderwijs worden aangeleerd. De sociale vaardigheden van het kind kunnen ook worden uitgebreid. Dit kan bijvoorbeeld door de hond te kammen en te verzorgen en door de uitjes die nu

² <http://www.geleidehond.nl/Default.aspx?TabID=226>

veel veiliger zijn voor zowel kind als ouder. De honden waarschuwen de ouders als het kind in een bepaalde bui gaat raken. Daarnaast wordt de hond zelf ook aangeleerd om het kind gerust te stellen. Dit wordt vaak door een aanraking gedaan die het kind afleidt van het gedrag. De hond zet zijn poot tegen het kind aan. Het kind raakt afgeleid en vaak kan bijvoorbeeld de driftbui of het wegrennen worden voorkomen. In figuur 3.2 is een geleidehond een afleidingsaanraking aan het demonstreren. De aanwezigheid van een autismegeleidehond in het huis van een autist kan dus veel voordelen bieden in het dagelijks leven van zowel het kind als de rest van het gezin (Adams and Burrows, 2005).

Figuur 3.3 Afleidingsaanraking door een autismegeleidehond.

Doordat de hond met zijn poot het kind aanraakt wordt het kind afgeleid waardoor het niet gewenste gedrag kan uitblijven. De pootaanraking zou rustgevend werken³.

3.2.2 Eisen vanuit de KNGF

Niet ieder gezin komt in aanmerking voor een autismegeleidehond. Hieraan zijn strikte regels verbonden. Hieronder staat een kort samengevatte eisenlijst waaraan een gezin moet voldoen om in aanmerking te komen voor een autismegeleidehond⁴.

- Het kind met een autisme spectrum stoornis (ASS) is tussen de drie en zes jaar oud.
- De ASS is formeel vastgesteld en beschreven door een bevoegd deskundige.
- De ouders ervaren de problematiek waarvoor de autismegeleidehond is opgeleid; de hond zal worden ingezet ter verbetering van de hanteerbaarheid van het kind buitenshuis.
- In het gezin is nog geen hond aanwezig.
- Het kind heeft een aanvaardbaar niveau van communicatie en betekenisgeving.
- Het kind of andere gezinsgenoten hebben geen angst of allergie voor honden.
- De ouders zijn bereid om gedurende tenminste twee weken of meerdere dagdelen intensieve training te ontvangen op de school in Amstelveen en/of in de thuissituatie.
- De hond mag niet langer dan vier uur alleen zijn.

3.3 Hondentherapie en -activiteit

Bij hondentherapie wordt de hond als een vorm van praatpaal gebruikt. De therapeut laat een hond in dezelfde ruimte aanwezig zijn als de cliënt. Door over de hond te praten kan de therapeut langzamerhand gericht vragen stellen aan de cliënt. Soms komt een hond samen met zijn begeleider, soms is de hond van de therapeut zelf.

³ <http://www.4pawsforability.org/autismdogs.html>

⁴ <http://www.geleidehond.nl/Default.aspx?TabID=227>

Hiernaast bestaan er activiteiten waarvan honden deel uitmaken. Door te spelen met de hond kan de motorische ontwikkeling van kinderen worden verbeterd. Zowel bij hondentherapie als bij activiteiten met honden draagt de aanwezigheid van de hond bij aan de volgende doelen. Het stimuleren van mensen om te bewegen, het bieden van een luisterend oor (de hond is een gesprekspartner die niet over de cliënt zal oordelen), het vergroten van de zelfwaarde en het zorgen voor een ontspannen klimaat bij een therapie sessie (Therapiehond Nederland). Door de honden worden psychische, fysiologische en sociale factoren aan elkaar verbonden. De hond zorgt voor een ontspannen sfeer waardoor er meer bereikt kan worden (Serpell, 2000).

Honden worden vaak meegenomen naar scholen voor moeilijk lerende kinderen. Op deze scholen zitten onder andere kinderen met autisme en kinderen met een verstandelijke beperking. De hond mag mee de klas in en er worden verschillende activiteiten mee gedaan, zoals balgooien, aaien, borstelen, kammen en praten over de hond. Door deze activiteiten worden de kinderen even uit de maatschappij gehaald waar hoge verwachtingen zijn. Tijdens deze activiteit wordt er even niets van hen verwacht en zijn er geen vooroordelen over ze. Zo kunnen ze op een spelende en toch lerende manier hun eigen kunnen vergroten.

3.4 Paardentherapie

In 1952 won de Deense Lis Hartl een zilveren Olympische plak. Wat haar overwinning zo bijzonder maakte, is dat ze leed aan poliomyelitis (polio). Na dit evenement was er een internationale aandacht voor het gebruik van paarden op therapeutische basis. De driedimensionale bewegingen van het paard stimuleren de menselijke motoriek, vergroten de motivatie, zelfbeheersing en eigenwaarde van mensen en verhogen hun concentratievermogen. Doordat er meerdere mensen bij deze therapie aanwezig zijn, kan er ook aan de sociale en communicatieve vaardigheden worden gewerkt. Mocht een kind niet willen praten dan willen ze vaak wel over het paard praten (Pauw, 2000). Het paardrijden op therapeutische basis kan verdeeld worden in drie categorieën namelijk:

- Hippotherapy. Hierbij heeft de cliënt een passieve houding en wordt vooral met fysiotherapie gewerkt. Door de bewegingen van het paard kunnen de motorische bewegingen van cliënten worden verbeterd.
- Remedial riding and vaulting. Hierbij zijn zowel een fysiotherapeut als een psycholoog aanwezig. Er wordt vooral getraind op psychologische vlakken als zelfredzaamheid, concentratievermogen, hogere bewustwording en eigenwaarde. Het gaat hierbij om paardrijden en voltige rijden. Voltige is eigenlijk kunstjes leren op het paard.
- Riding for disabled. Hierbij worden de cliënten actief betrokken bij de activiteit paardrijden. Deze vorm valt dan ook meer onder AAA dan AAT. Het doel is om de cliënt zelfstandig paard te kunnen laten rijden en de verzorging op zich te kunnen nemen.

Centraal staat de band die een mens met een paard kan opbouwen. De meeste cliënten moeten bijvoorbeeld eerst een vertrouwensband opbouwen met het dier om er op te durven zitten. Voor veel kinderen is dit al een grote stap in de goede richting. Bijvoorbeeld kinderen met het Syndroom van Down. Ze zijn erg enthousiast maar durven lang niet alles of hebben in iedereen evenveel vertrouwen. De vaste mensen om hen heen vormen hun eigen veilige wereldje. Door het vertrouwen in een paard te krijgen, kunnen er nieuwe deuren worden geopend om andere activiteiten mogelijk te maken. Paarden zijn niet bevooroordeeld ten opzichte van de cliënt, zoals veel mensen dat wel zijn. Dit merkt

de cliënt. De verwachtingen van zo'n dier zijn niet hoog, dit neemt een drempel weg voor de cliënt en zorgt ervoor dat hij of zij zich rustig kan openen naar het dier (Pauw,2000). Een bijzonder aspect van deze vorm van therapie is dat het paard de cliënt controleert en niet de cliënt het dier. Het paard maakt de bewegingen en de cliënt volgt. De therapeut bepaalt welke bewegingen het paard maakt en kijkt naar de reactie van de cliënt. Aan de hand hiervan vervolgt de therapeut het traject.

3.4.1 Voorbeeldbedrijf Horsewise te Leusden

In de gemeente Leusden is Horsewise gelegen. Dit centrum voor therapie, begeleiding en dagbesteding met paarden geeft onder andere Remedial riding and vaulting aan kinderen met het autisme spectrum stoornis en kinderen met een lichte verstandelijke beperking. Na een gesprek met de ouders/verzorgers en eventueel het kind, kan er worden begonnen aan de eerste vijf exploratiesessies. Hierna wordt de definitieve hulpvraag vastgesteld en wordt een behandelplan gemaakt. Hierin worden de doelen vastgesteld en wordt er gekeken naar de mogelijkheden in plaats van de beperkingen. Hoewel met de beperkingen natuurlijk wel rekening wordt gehouden. Het traject wordt vastgelegd in een map waarin de sessies worden toegelicht en waar ook foto's van de sessie worden geplaatst. Dit om de vooruitgang van het kind te kunnen waarborgen. Door aan voltige te doen kan het zelfvertrouwen van een kind in grote sprongen vooruitgaan. Eerst leert het kind de kunstjes op een neppaard. Daarna voert het kind ze uit op het echte paard. Er is sprake van een geleidelijke opbouw van het krijgen van vertrouwen in het paard door het kind. Deze werkwijze maakt dat er een hechtere band ontstaat tussen het dier en het kind (Horsewise).

Hoofdstuk 4 Welzijn van dieren bij AAT en AAA

De meeste autoriteiten bekijken het welzijn van dieren aan de hand van de vijf vrijheden van Brambell. Deze vrijheden worden wereldwijd ingezet om zo het welzijn te kunnen bepalen. De vijf vrijheden van Brambell zijn als volgt (Fine, 2006):

- Vrij van dorst, honger en ondervoeding. Door het verstrekken van vers water en een dieet dat bij het dier behoort.
- Vrij van ongerief door een passende omgeving, inclusief een schuilplaats en een comfortabele rustplaats.
- Vrij van pijn, verwondingen en ziekte door preventie en/of een snelle diagnose en behandeling.
- Vrij van angst en stress wat de conditie achteruit kan laten gaan en/of mentale schade geeft.
- En vrij om natuurlijk, soortspecifiek gedrag te kunnen vertonen.

Deze vijf bevindingen worden gezien als de standaardbehoeften die een dier moet hebben om een waardig leven te kunnen leiden. De laatste stelling (vrij om natuurlijk gedrag te vertonen) is wel het punt waaraan het meest voorbij wordt gegaan. Er wordt verwacht dat de eigenaar/trainer weet wat het soortspecifiek gedrag van het dier is en dat deze bewaakt dat dit gedrag weldegelijk vertoond kan worden door het dier. Per therapie zal in dit onderzoek naar de welzijnseisen worden gekeken en naar de aspecten waar het welzijn van deze dieren nog meer aan dient te voldoen. Dit onderzoek beperkt zich tot het welzijn van het dier tijdens de therapie en of activiteit.

4.1 Wet- en regelgeving in Nederland

In Nederland is er één instantie die geleidehonden mag opleiden voor gehandicapten. Dat is de KNGF. Zij zijn dus de kwaliteitsmeter voor deze honden. Wat betreft de andere therapieën is er geen wet- en regelgeving te vinden. Zo is het niet noodzakelijk dat iemand die zich paardentherapeut noemt ook daadwerkelijk is opgeleid om met paarden een therapie te kunnen geven. Er zijn instanties die een kwaliteitskeurmerk afgeven voor het verlenen van paardentherapie. Zij hebben bepaalde eisen waaraan een manege dient te voldoen. Deze eisen zijn voor de consument na te lezen en hiermee kan de consument zelf beslissen waar hij de therapie kan volgen. Dieren als dolfijnen vallen onder de wet diertuindieren. Hierin staat vastgesteld hoe de dieren gehouden moeten worden en wat het opleidingsniveau van de verzorgers dient te zijn. Bij therapiehonden gaat het vaak om het gebruik van particuliere honden. De eigenaren hebben geen wet- en regelgeving waaraan zij zich moeten houden. Zij hebben dezelfde punten waaraan iedere hondeneigenaar zich dient te houden. Zo mag de hond niet worden misbruikt en dient de hond schuilgelegenheid te hebben tegen weer en wind en vrij toegang tot water en eten dat bij zijn soort hoort. Ook mogen de dieren geen pijnlijden en ontzien worden van veterinaire zorg. Er zijn geen certificeringnormen voor therapeuten die honden in hun sessies betrekken.

4.2 Wet- en regelgeving in Amerika

Vanuit de American Veterinary Medical Association (AVMA) zijn er welzijnsrichtlijnen geformuleerd die in Amerika en Canada worden gezien als de stelregels waaraan AAA en

AAT dienen te voldoen. Hierin wordt gesteld dat minimaal één persoon verantwoordelijk dient te zijn voor de gezondheid, veiligheid en welzijn van het te gebruiken dier. Dit niet alleen in het belang van het dier zelf, maar ook in dat van de cliënten die met het dier in aanraking komen. De dieren dienen op regelmatige basis naar de dierenarts te gaan en hun vaccinaties te krijgen. Als het gaat om honden en paarden dienen ze regelmatig ontwormd te worden en preventief behandeld te worden tegen vlooiën en tekenen. Dit om de overdracht van zoönoses te voorkomen. Ook worden de dieren regelmatig getest of zij nog wel geschikt zijn voor het gebruik als AAA of AAT dier. Dit wordt geëvalueerd door een dierenarts samen met een gedragsdeskundige. Dieren mogen pas deelnemen in activiteiten en sessies vanaf de leeftijd van zes maanden. Ze dienen echter wel getraind te zijn om de sessie of activiteit aan te kunnen en ze dienen een volledig veterinair rapport bij zich te hebben (AVMA).

Oudere dieren behoren uit de programma's gehaald te worden. Er wordt in de wet- en regelgeving niet gesteld wat wordt verstaan onder oudere dieren. Oudere dieren kunnen slechter zien en hierdoor eerder stress oplopen en agressief reageren. Ook hebben deze dieren meer veterinaire zorg nodig dan jongere dieren. Honden dienen te worden aangeleerd dat ze geen dingen van de grond mogen oprapen om te eten. Dit ter voorkoming van overvoeding of verkeerde voeding. Ook wordt er genoemd dat dieren die psychische schade op hebben gelopen, verkeerd gedrag vertonen, te oud zijn of simpelweg geen zin meer hebben in het werk op non-actief moeten worden gesteld.

Een therapie dient ook door een trainer van het dier, een therapeut en een begeleider van de cliënt te worden bijgewoond. Echter, er zijn geen eisen omtrent de trainer. Iedereen die een facilititeit wil beginnen, kan zich aanmelden bij de Delta Society. De organisatie dient dan aan bepaalde eisen te doen, maar die vermelden niets over specifieke trainingen voor het gebruiken van dieren bij therapieën. Een uitzondering hierop is dat het opleiden van autismegeleidehonden wettelijk gezien door professionele krachten dient te gebeuren. Er zijn meerdere faciliteiten die de training aanbieden en is er helaas geen vorm van certificering. In Amerika en Canada dienen mensen zelf de training te bekostigen. De algemene regels over het houden van dieren verschilt per staat en daar kan dan ook niet één lijn in getrokken worden.

4.3 Welzijnsvragen over dolfijntherapie

Het gebruik van dolfijnen in therapie is nog niet zo heel oud. Bij deze vorm van therapie wordt er geen gebruikgemaakt van gezelschapsdieren maar van een exotisch dier. Er mogen geen dolfijnen worden gebruikt die in het wild gevangen zijn aangezien deze niet gedomesticeerd zijn. Alleen gedomesticeerde dieren mogen worden gebruikt voor therapieën en activiteiten. Volgens onderzoekers is een dier gedomesticeerd wanneer deze in gevangenschap is geboren. (Odendaal, 2000).

De therapie die in Nederland wordt gegeven, gaat in samenwerking met het Dolfinarium Harderwijk. Zij vallen onder de regeling dierentuinen en behoren dan ook conform die regeling hun dieren te houden. Hierbij wordt ervan uitgegaan dat de dieren op correcte wijze worden gehouden en dat aan de huisvestingseisen wordt voldaan. Aangezien er geen onderzoek is gedaan naar het welzijn van de dolfijnen die in Nederland worden gebruikt, dient er te worden uitgegaan van het interview dat is gehouden met Kim ter Haar, educatiemedewerker van het Dolfinarium Harderwijk. De dolfijnen zijn een jaar van tevoren getraind voordat ze in het SAM programma mochten komen. In het Dolfinarium worden alleen gedomesticeerde dolfijnen gebruikt. Volgens het Dolfinarium is gebleken

dat de dolfinen niet gestrest worden van de therapie. De interactie tussen de cliënt en de dolfin duurt maar vijf minuten. Dit komt omdat de aandacht van het dier daarna vermindert. Tijdens de sessies worden verschillende spelletjes gedaan. Juist door de afwisseling is het onvoorspelbaar voor de dolfin wat het gaat doen. Hierdoor blijft het voor het dier leuk, want afwisseling is voor dolfinen erg belangrijk. Tijdens de therapie komen de dieren omstebeurt. Voor de cliënt zien alle dolfinen er hetzelfde uit wat weer een rustgevende factor is aangezien er een stabiele omgeving is. Er vindt een selectie plaats van de dieren. Niet iedere dolfin vindt het leuk of heeft er het geduld voor om onderdeel te zijn van de therapie. De vooral wat rustigere dieren worden bij de sessies gebruikt. Ook worden er alleen dolfinen gebruikt die aanraking leuk/niet erg vinden. Jonge dieren worden er niet bij betrokken. Zij zijn nog te speels en hebben het geduld nog niet ontwikkeld. Het Dolfinarium heeft nog geen agressieve kinderen gehad. Het komt volgens hen vooral door de goede selectie van Stichting SAM zelf. Natuurlijk kunnen er onverwachte dingen gebeuren. De dieren reageren hier goed op en denken: 'oh leuk, weer iets nieuws!' (ter Haar, 2009).

De therapieën die in het buitenland worden gehouden, zijn erg verschillend. In dit rapport zal het dierenwelzijn bij dolfinentherapie worden bepaald aan de hand van de werkwijzen en bevindingen van het Dolfinarium en Stichting SAM. Hiermee worden de Nederlandse werkwijze aangehouden.

4.6.1 Gebruik exotische dieren voor AAT en AAA

De meeste dieren die gebruikt worden voor AAA en AAT zijn geselecteerd op hun tolerantie en hoe ze reageren op stressvolle omgevingen. Exotische dieren (of te wel niet van nature gedomesticeerd) hebben dit niet. Daar waar deelname aan therapie voor de geselecteerde autismegeleidehond stressvol kan zijn, kan het voor een exotisch dier nog meer stress opleveren. Exotische dieren zoals dolfinen hebben specialistische zorg nodig. Zoals al eerder vermeld gebeurt dit in Nederland onder toezicht van de wetgeving op dierentuinen. Het is in het buitenland mogelijk om als particulier een centrum te beginnen met dolfinen. Het is dan maar te bezien of deze dieren volgens de goede normen en eisen worden gehouden. Er wordt gesteld dat exotische dieren minder geschikt zijn voor gebruik als AAA en AAT dier aangezien sommige exoten, onder andere de dolfin, zeer intelligent zijn en daardoor onbetrouwbaar kunnen zijn voor sociale interacties (Fine, 2006).

4.4 Welzijnsvragen over autismegeleidehonden

Naar het gebruik van autismegeleidehonden in Nederland is eigenlijk nog geen onderzoek gedaan. Dit omdat het inzetten van geleidehonden voor autisten hier nog in een experimentele fase bevindt en het een bijzaak is voor de KNGF. Hun prioriteit is het trainen van blindengeleidehonden. Omdat er een gebrek is aan onderzoek is er een gesprek gehouden met Diana Kok, trainer bij de KNGF. Het welzijn van de honden die in Amerika en Canada worden ingezet als autismegeleidehonden, is wel al onderwerp van onderzoek geweest. Er zijn grote vragen te stellen bij hun welzijn. In het gesprek met Diana Kok zijn de knelpunten voorgedragen die uit het onderzoek uit Amerika en Canada naar voren komen. Er bleken nogal wat verschillen te zijn in het gebruik van autismegeleidehonden in enerzijds Nederland en anderzijds Amerika en Canada. Hiermee verschilt het welzijn van de honden ook. Hieronder zal naar beide kampen worden gekeken.

4.4.1 Autismegeleidehonden in Amerika en Canada

Uit het onderzoek dat in Amerika en Canada is gedaan naar de werking van de geleidehonden en het welzijn van de honden, komen een paar kritische punten naar voren die wijzen op het aantasten van het welzijn van de hond. De opleidingstrajecten verlopen nagenoeg gelijk en worden hier buiten beschouwing gelaten. De opleidingsperiode van de ouder van de autist is weldegelijk van belang. Dit bepaalt het verdere leven van de hond. Eén ouder (meestal de moeder) wordt in de opleiding meegenomen. Deze ouder krijgt een week lang intensieve training om alle commando's te leren en te leren werken met de hond en kind. Aan het einde van de opleiding wordt ook het kind betrokken. Zo kan de ouder zien hoe er met de hond en het kind moet worden omgegaan, met name betreffende de tuigjes. De hond moet met het kind mee lopen, maar alleen commando's aannemen van de ene ouder die de lijn vasthoudt (Adams *et al.* 2008). De basisbehoeften van de hond zijn water, voedsel en onderdak. Dit is ook terug te vinden bij de vijf vrijheden van Brambell. Het is hiernaast van belang dat een hond structuur heeft en een routine in zijn dag heeft. Dit geeft rust en de hond weet wat hij kan verwachten. Een levensstijl van gezinnen die niet gestructureerd is, kan tot de nodige stress leiden voor de hond (Hewson en Wojciechowska, 2005).

4.4.1.1 Wanneer komt het welzijn in het geding?

De nodige welzijnsnormen kunnen in het geding komen omdat het programma waaraan de hond deelneemt bepaalde eisen stelt aan het dier. Honden die aan het werk zijn dragen een hesje. Zodra de hond deze om heeft weet hij ook aan welke verwachtingen hij moet voldoen. Echter, een hond mag tijdens het werk niet eten, drinken, urineren of poepen. Het komt regelmatig voor dat een hond met het kind meegaat naar school. Doordat de hond wel bij het kind moet blijven, blijft hij zijn hesje aan houden en aan het werk. De hond kan zo uren achter elkaar meerdere van zijn eigen basisbehoeften niet bevredigen. Het dier wordt hier dus in zijn welzijn beperkt (Adams *et al.* 2008).

Honden laten bepaalde uitdrukkingen zien als zij van een bepaalde handeling niet gediend zijn. Wij, als 'normale' huisdiereigenaren, kunnen die uitdrukkingen enigszins onderscheiden. Een kind met autisme kan dit niet. Hier kan dus voor de hond nogal wat verwarring ontstaan. De ophopingen van onbegrip in de interactie met het kind, kunnen een negatieve uitwerking hebben op het welzijn van het dier (Adams *et al.* 2000).

Adams, Burrows en Milman (2000) hebben onderzoek gedaan naar het gedrag van de honden in de eerste maanden van hun plaatsing. Daarin kwamen de volgende zaken aan het licht waarbij het welzijn van de dieren in verschillende vormen werd geschaad. Over het algemeen vinden de honden het leuk om naar buiten te gaan en hun hesje te mogen dragen. Dit is vaak te zien door het enthousiasme dat de honden hebben zodra ze merken dat ze weggaan. Echter, er zijn dieren die het dragen van hun hesje op een gegeven moment weigeren. Dit kan verschillende oorzaken hebben. Eén van de oorzaken die bleek uit het onderzoek, was de slechte lichaamsconditie die deze honden hadden. Nadat ze in de kennel een strikt dieet kregen, werd dit in huis bij het gezin ineens anders. De honden ontwikkelden overgewicht en konden de hesjes simpelweg niet goed meer aan. Kortom het hesje zat te strak en dat vond de hond niet prettig.

Maar één ouder mag de commando's aan de hond geven, wat zowel een goede als een slechte uitwerking kan hebben op de hond. Er is routine. De hond weet naar wie hij moet luisteren en weet waar hij aan toe is. Uit onderzoek is gebleken dat veel van deze honden overmatig gehecht raakten aan hun begeleider (de ouder). De honden slapen in de nacht bij het kind op de kamer. De hond had zijn vaste begeleider niet om zich heen en ging

huilen en krabben aan de deur. Ook als de begeleider thuis kwam, was de hond overenthousiast en de begeleider werd de gehele dag door de hond achterna gezeten, vragend naar directie (Adams *et al.* 2000). De hond was zijn gevoel van veiligheid en routine dus kwijt. Bij het slapen op de kamer van het kind zijn nog enkele bezwaren naar boven gekomen. Vooral in de eerste weken dat de hond in het huis was, had de hond in de nacht geen rust. Het kind was continu wakker en haalde de hond aan. Na enkele dagen was de hond uitgeput door het gebrek aan pauzes en rust. De hond wilde niet meer mee naar buiten en wilde zijn werk links laten liggen. Dit was bij meerdere honden het geval, wees het onderzoek uit.

Sommige autistische kinderen kunnen agressieve buien ontwikkelen en dit op een zeer agressieve manier op hun buitenwereld afreageren. De autismegeleidehonden kunnen hier vrij regelmatig mee in aanraking komen. De hond wordt niet geleerd om hier op te reageren. Een kind kan zo de hond wat schade toe brengen. De hond kan worden geschopt en geslagen. Veel honden ontwikkelden zelf een reactie hierop door weg te lopen naar de begeleider of naar hun eigen mand toe. Echter, er vindt hier wel een vorm van mishandeling plaats die niet altijd voorkomen kan worden. Vooral in het eerste jaar moet de hond het kind nog leren kennen. Als een kind dan veranderingen in zijn gedrag krijgt, kan er een afleidingsaanraking worden gegeven door de hond. Echter, de hond moet zelf eerst in de gaten krijgen wanneer dit moet. In het begin kan er dus verwarring ontstaan en kan de hond nogal wat klappen krijgen. De conclusie van het onderzoek van Adams, Burrows en Milman was dat de honden te maken kregen met een aantal factoren waardoor er een verandering was in hun gedrag en welzijn. Zo hadden deze honden de eerste maanden zeker een tekort aan rust. De dieren konden gestrest reageren, wat zich uit door niet te willen werken, snel af te reageren en onzindelijkheid te vertonen. De onzindelijkheid had vooral te maken met het tekort aan pauzes voor het poepen en plassen. De honden moeten dit immers ophouden als ze een hesje aan hebben. Ook werden de honden hele dagen meegenomen naar de school van het kind. Hier blijft de hond bij het kind en houdt hij zijn hesje aan. Zo kan het dier zijn behoefte gedurende lange tijd niet doen en is er niemand die sturing kan geven aan het dier. Ook kan het dier in die periode niet eten of drinken. Hier komt dus de nodige stress bij vrij. Aan de andere kant waren de honden die meegingen naar school wel sneller gewend aan de dagelijkse routines van het gezin.

4.4.2 Autismegeleidehonden in Nederland

Er zijn enkele verschillen tussen de autismegeleidehonden in Nederland en die in Canada en Amerika. Dat begint al bij het selecteren van de dieren. In Nederland worden honden gebruikt die net in het laatste gedeelte van de training tot blindengeleidehond niet goed genoeg bleken te zijn. Bijvoorbeeld omdat deze honden niet vóór de eigenaar willen lopen, maar ernaast. Dit maakt voor autismegeleidehonden niets uit. Of het zijn honden die net teveel interesse hebben in andere honden en hierdoor voor blinden niet geschikt zijn, maar voor autisten wel. Daar loopt er nog een ziende en normaal functionerend persoon bij (de ouder). Deze honden hebben al wel een heel opleidingstraject gehad en het zou zonde zijn om die niet te gebruiken. Ook in Nederland wordt de ouder, en dan vaak de moeder, getraind om leiding te kunnen geven aan de hond. Echter, in Nederland hoeft het niet één ouder te zijn. In de praktijk is het vaak zo dat de moeder de volledige training doet op het centrum en dat de vader aanhaakt tijdens de thuis training (Kok). Ook wat de honden allemaal wel en niet mogen verschilt in Nederland erg. Hieronder zal er eerst wat meer over de training uitgelegd worden. Dit om meer een algemeen beeld te kunnen vormen. Het welzijn van de hond wordt alleen thuis bekeken. De punten die bij Amerika

en Canada zijn genoemd, zullen terugkomen en vergeleken worden met de situatie in Nederland. Aangezien het project autismegeleidehond in Nederland nog een pilot is, is hier nog geen onderzoek naar gedaan. Alle informatie die gebruikt wordt betreffende de situatie in Nederland komt van de KNGF zelf. Zij zijn in Nederland de enige instantie die deze honden mogen opleiden.

4.4.2.1 Training KNGF

De KNGF gebruikt honden die in de laatste trainingsronde minder geschikt bleken te zijn als blindengeleidehond. Dit om de intensieve training die er aan vooraf is gegaan, niet als verloren te beschouwen. Deze honden worden dus als het ware omgeschoold tot autismegeleidehond. De training begint als puppy. Nagenoeg alle honden die getraind worden zijn door de KNGF zelf gefokt. De honden worden gefokt op goede gezondheidskenmerken en gedragskenmerken. De pups worden in gezinnen geboren. De honden die de eerste weken in een gezin zitten, zijn socialer dan de honden die in een kennel zijn geboren (KNGF). Op de leeftijd van zeven weken gaat de pup naar zijn puppy gastgezin. Hier krijgt het dier zijn eerste trainingen. Dit zijn natuurlijk de basistrainingen voor wat komen gaat. Echter, het pleeggezin neemt de pup overal mee naar toe zodat de hond in zijn latere leven nergens raar van op kijkt. Op de leeftijd van 14 maanden gaat de hond naar het opleidingscentrum in Amstelveen. De opleiding die volgt duurt zes tot acht maanden. Als in deze opleiding blijkt dat de hond niet geheel geschikt is als blindengeleidehond, kan deze in een ander traject geplaatst worden als autismegeleidehond.

4.4.2.2 Wanneer komt het welzijn in het geding?

De punten die uit het onderzoek naar de situatie in Amerika en Canada zijn gebleken, zijn voorgelegd aan de KNGF. Hier is dus echter geen wetenschappelijk onderzoek naar gedaan. De informatie die verkregen is van de KNGF is dan ook hetgeen waar voor Nederland vanuit gegaan wordt. Als eerste is het punt van het urineren, poepen, eten en drinken voorgelegd. In Nederland is het zo dat de autismegeleidehonden niet mogen eten en drinken als ze aan het werk zijn. De honden hebben in Nederland ook een hesje aan als ze aan het werk zijn. De hond is aangeleerd om naar een goot te wijzen zodat de begeleider weet dat de hond zijn behoefte moet doen. Dit is dus wel mogelijk. Het niet mogen eten en drinken is bedoeld om te voorkomen dat de hond iets van de straat eet of iets van anderen aanneemt dat schadelijk zou kunnen zijn. Een hond is alleen aan het werk wanneer deze zijn hesje aan heeft en buiten is. Binnenshuis mogen de honden gewone huishonden zijn, zodat het dier zijn rust heeft. Ook mogen de honden niet mee naar school of zonder hun begeleider ergens achterblijven. Wat betreft het gedrag van het autistische kind is er wel een overeenkomst tussen de situatie in Amerika en Canada. Dit betreft het onbegrip dat soms bestaat tussen hond en kind. Het kind kan simpelweg niet alle uitdrukkingen en eigenschappen van de hond leren en dit wordt dan ook niet verwacht. Wel is het zo dat agressieve kinderen geen hond in huis krijgen. De selectieprocedure in Nederland is redelijk streng. Doordat er geen vaste aanloop is van autismegeleidehonden (aangezien niet iedere maand een x aantal honden wordt afgekeurd in de opleiding voor blindengeleidehond), is er ook geen wachtlijst. Ouders kunnen zich aanmelden en zodra er een hond in opleiding gaat, wordt er gekeken welk gezin het beste bij deze hond past. Er volgt eerst een intake thuis voordat er aan de opleidingsprocedure van de ouders wordt begonnen. Hierin wordt bekeken of het kind agressieve nijgingen heeft. De hond wordt meegenomen zodat direct te observeren is hoe de reactie van het kind op de hond is. Blijkt uit zowel de intake als de therapeutische rapporten dat het kind agressief kan zijn, dan is

de plaatsing van een hond onmogelijk. Dit om het welzijn van de hond te kunnen waarborgen (Kok, 2009).

Zodra bepaald is dat de hond in het gezin kan komen, is het aan de ouders om in training te gaan. In Nederland is het zo dat niet één maar ook twee ouders de training mogen volgen. De hond hecht zich dus niet aan één persoon, maar aan twee. Hierdoor kan de hond op meerdere personen terugvallen. De hond mag mee de slaapkamer in van het kind, maar dit wordt niet gepromoot. Sommige kinderen hebben er meer baad bij als de hond in de slaapkamer slaapt. Wel wordt dan geadviseerd om de hond een eigen plekje in de kamer te geven, zodat deze wel kan slapen (Kok, 2009).

4.4.3 Autismegeleidehonden volgens Brambell

Als er wordt gekeken naar de vijf vrijheden van Brambell dan moeten er wederom twee groepen worden gemaakt. Namelijk Amerika en Nederland. Er zijn toch nogal wat verschillen zijn in beide werkmethodes. Gekeken naar Amerika krijgen de honden wel eten en drinken en voeding die bij het dier behoort. Echter gebeurt dit niet de gehele dag. Als een dier dus de hele dag mee op school is, heeft deze geen eten en drinken tot zijn beschikking. Het tweede punt van de vrijheden is het vrij zijn van ongerief en het hebben van een rust en schuilplaats. De honden verblijven binnenshuis, hiermee is het punt van schuilgelegenheid behaald. Een rustplaats dienen de honden wel te hebben. Of er altijd toegang tot is, is te betwisten aangezien de dieren ook in de slaapkamer van het kind slaapt. Of het dier vrij is van pijn is een moeilijk punt. Als het kind agressief is kan het dier pijn lijden. Hier is dan sprake van enig ongerief. Hoe zwaar deze is, verschilt per kind en hoe de ouder hiermee omgaat. Er is dus geen vaste lijn op te trekken. De honden wordt wel voorzien van correcte veterinaire zorg. Hierbij wordt zeer nauw omgegaan met preventieve maatregelen om ziekte te kunnen voorkomen. Ook het punt stress is moeilijk te bepalen. Gekeken naar de onderzoeken die zijn gedaan en de resultaten die daaruit voortvloeien, is er wel sprake van enige stress. Dit uitte zich bij de hond door het niet willen werken, bang zijn voor bepaalde situaties en het vertonen van bepaald gedrag. De honden zijn wel vrij om hun soortspecifieke gedrag te vertonen. Dit geldt alleen voor wanneer ze rust hebben. Dit punt komt dus in het geding als de hond niet genoeg rustperiodes heeft.

De situatie van autismegeleidehonden in Nederland voldoet eigenlijk aan alle punten die Brambell stelt. Doordat de honden alleen mogen werken als zij buitenshuis zijn, kan de hond bijna de gehele dag eten en drinken. Ook heeft de hond hier veel meer rust dan zijn collega in Amerika. Hij kan zijn soortspecifieke gedrag meer en beter vertonen. De hond heeft meerdere begeleiders waardoor de kans op overmatige hechting of verlatingsangst wordt geminimaliseerd. Doordat de honden niet bij agressieve kinderen mogen worden geplaatst, heeft de hond veel minder last van enig ongerief of pijn.

4.5 Welzijnsvragen over hondentherapie en -activiteit

De honden die worden gebruikt als therapiedier zijn vaak de hond van de therapeut zelf. De honden worden hiermee als huishond gehouden. De huisvesting van deze dieren wordt hiermee als in orde beschouwd. Echter, deze dieren worden vaak niet voorbereid op wat hen te wachten staat. Een cliënt kan agressief reageren of te ruig met de hond omgaan. In tegenstelling tot de autismegeleidehonden hebben deze honden dus geen strikte opleiding waarbij ze op verschillende situaties worden getraind. Doordat de therapeut op zowel de hond als de cliënt moet letten, kan het welzijn van het dier niet continu in de gaten

worden gehouden (Fine, 2006). Het is dus beter voor het dier als deze zijn eigen trainer/begeleider heeft. Deze kan het welzijn van het dier in de gaten houden. Dit dient wel een professionele trainer te zijn die het specifieke gedrag van de hond kent en weet wanneer het voor het dier genoeg is. Het wordt aangeraden om de cliënt eerst lessen te geven over hoe ze de hond mogen benaderen en hoe ze de hond mogen aaien. Daarna zou pas het dier in de therapie mogen worden opgenomen. Het gedrag van autistische kinderen kan voor ongetrainde honden zeer benauwend en stressvol zijn. Ga maar na als er bij een gewone huishond ineens een hard geluid wordt gemaakt of een zeer onverwachte beweging. De hond zal schrikken en weg willen (Fine, 2006).

Honden die gebruikt worden voor activiteiten zijn vaak honden van particuliere afkomst. Deze dieren zijn niet geselecteerd op hun capaciteiten en hebben geen speciale training gehad. De eigenaar meldt zich vaak zelf aan voor zo'n programma. Hiermee kan het dier gevaar lopen door het enthousiasme van zijn eigenaar. De eigenaar is er vaak niet op getraind de kenmerken van stress van de hond te signaleren. Een activiteit kan te lang duren voor het individuele dier. Doordat de eigenaar zijn dier niet begrijpt en de stressfactoren niet zal inzien, is het voor het dier zeer stressvol. Dit kan fysieke en mentale schade aan het dier geven (Hatch, 2007). De dieren worden vaak meegenomen naar een locatie. De rit erheen is vaak al stressvol voor het dier. Dit wordt echter meestal niet bij de tijd berekend van de sessie zelf. Hierdoor heeft het dier een verminderde rustperiode. In Amerika dienen de honden die deel willen nemen aan AAA eerst een test te ondergaan. Hierbij wordt gekeken hoe de dieren reageren op bepaalde situaties. Ook worden de eigenaren erop getraind om stress te zien. Dit is echter bij de georganiseerde organisaties die AAA aanbieden. Bijvoorbeeld asioldieren die ook gebruikt worden voor AAA, krijgen deze training/keuring niet. Dit geldt ook voor de begeleiders die deze dieren meenemen en vaak vrijwilligers zijn van het asiel (Hatch, 2007). In Nederland zijn er ook enige organisaties die AAA aanbieden. Deze organisaties leiden hun vrijwilligers en hun dieren wel op. Het is echter niet verplicht om een officiële organisatie te zijn om AAA aan te bieden. Ieder individu kan zijn/haar dier hiervoor gebruiken met alle eventuele gevolgen van dien.

4.5.1 Hondentherapie en -activiteit volgens Brambell

Aangezien er niet wordt gekeken naar de huisvesting van de dieren omdat deze buiten de therapie en -activiteit valt, wordt er aangenomen dat er voldoende schuilgelegenheid en rustplekken aanwezig zijn voor de hond. Gekeken naar het aspect vrijheid van stress en angst, rijzen er enkele vragen. Aangezien er dieren worden gebruikt zonder enige voorgeschiedenis of training, is de kans op stress aannemelijk. De vrijheid van dorst en ondervoeding is niet echt van toepassing en dient dan ook als goed te worden bevonden. De honden die gebruikt worden zijn van particuliere afkomst. Bij de therapiehonden die van de therapeut zelf zijn, moet er wel gewaarborgd worden dat de hond toegang heeft tot water. Aangezien dit gewone huisdieren zijn, behoort ook de eigenaar zijn hond niet te ontzien van water en eten. De kans op schending van de vrijheid van pijn, ongerief, verwondingen en ziekten wordt ook aannemelijk bevonden. De dieren behoren onder controle te zijn van een dierenarts, omdat het dier geen zoönose over moet kunnen brengen op de cliënt. De veterinaire zorg van particuliere activiteitenhonden is aan de eigenaar van het dier. Hierover valt moeilijk een conclusie te trekken, want dit kan zeer verschillen per eigenaar. Aannemelijk is wel dat deze mensen zeer betrokken bij hun hond zijn en hiermee wel naar de dierenarts gaan (Fine, 2006). De vrijheid om soortspecifiek gedrag te kunnen vertonen ligt bij de eigenaren. Hierin zou nog wel wat fout kunnen gaan

aangezien de eigenaar niet even gespecialiseerd is in het dier en zijn gedrag. Dit geldt natuurlijk ook voor iedere andere huishond.

4.6 Welzijnsvragen over paardentherapie

De internationale term voor paardentherapie is Equin Assisted Therapy of te wel EAT. Het gebruik van paarden als middel voor een therapie is er al geruime tijd. Toch worden er over het welzijn van de dieren enkele vraagtekens gesteld. Zo zijn er dierenorganisaties zoals Animal Freedom die het gebruik van paarden in therapievorm onaanvaardbaar vinden. De paarden zouden zeer gestrest zijn en geen goed welzijn hebben. Maar is dit ook zo? Voor de huisvesting van therapiepaarden geldt dezelfde wetgeving als voor manege of paardenfokkers. Hierop valt dus niets te bezien. Echter tijdens de therapie wordt er gewerkt met kinderen die onvoorspelbaar zijn. Paarden kunnen zeer verschillend reageren op onverwachte bewegingen en geluiden. Een paard dat niet specifiek hiervoor getraind is, zou daar zeer zeker van kunnen schrikken en een blijvend 'trauma' kunnen overhouden aan kinderen of een bepaald geluid. Kinderen die voor de eerste paar keer in het zadel zitten, kunnen zenuwachtig zijn en niet willen blijven zitten. Er is dan een hele rompslomp om het paard heen om het kind erop te kunnen houden en veilig te stellen. Paarden zijn één van de weinige, van nature vluchtdieren die worden gebruikt als therapiedier. Honden en dolfijnen zijn vleeseters en hebben niet het vluchtinstinct dat een paard wel heeft. Bij stress zou het dier kunnen vluchten en zichzelf en de cliënt schade kunnen aanbrengen (Frewin en Gardiner, 2005).

De American Veterinary Medical Association heeft een onderzoek gedaan bij 28 paarden die meededen in een EAT programma. Zij namen voor en na de sessie bloed af bij de dieren om te kijken of het cortisolgehalte in het bloed was gestegen. Dit omdat bij stress en ongemak het cortisolgehalte stijgt. De resultaten waren zeer verbijsterend. Bij 82 procent van de paarden was het cortisolgehalte voor de sessie hoger dan na de sessie. Bij 6 paarden was het cortisolgehalte wel gestegen. Dit waren dieren die nog niet uit de training waren of een langere sessietijd hadden dan gebruikelijk (Suthers-McCabe, 2004). Of te wel de dieren die stress hadden, waren de paarden waarbij niet gelet werd op hun training of hun rustmomenten. Een ander onderzoek bekeek of een paard dat in een therapie werd gebruikt meer stressgerelateerd gedrag liet zien dan een paard dat voor recreatief rijden wordt gebruikt. De paarden die tijdens het recreatief rijden (normaal paardrijden) werden gebruikt en tijdens therapie met verstandelijk gehandicapte kinderen, vertoonden niet significant meer stressgerelateerd gedrag (Heleski *et al.* 2006).

4.6.1 Diplomerings Equine therapist

Er zijn verschillende opleidingen te volgen om equine therapist te worden. Het is in Nederland niet vastgelegd wanneer iemand zich wel of niet equine therapist mag noemen. Het predicaat therapist is wel vastgesteld. Hiervoor dient de persoon de te behalen diploma's te hebben. Alleen niet iedere therapist kan evengoed met paarden overweg en kan de stressfactoren bij paarden onderscheiden. De meeste equine therapeuten in Nederland die een opleiding hebben gevolgd, hebben deze in België of Oostenrijk gevolgd. Hier is voor therapeuten een aparte opleiding te volgen tot equine therapist. De Federatie Paardrijden Gehandicapten (FPG) waarborgt de kwaliteit van de maneges en instellingen die zich met equine therapie promoten (FPG). Om de opleiding Equine Assisted Therapy in Gent (België) te mogen volgen, dient iemand aan de volgende eisen te voldoen namelijk:

- Afgeronde Hbo-opleiding in de gezondheids- of welzijnssector.
- Aantoonbaar over vereiste hippische vaardigheden beschikken.

- Al schoolwerk (stages, werkstukken, scripties enz.) op dit gebied te hebben gedaan.

Echter, er is in Nederland ook een speciale opleiding te volgen. Bij deze opleiding is het mogelijk een Europese erkenning te verkrijgen. Deze kan de kandidaat behalen door na de opleiding een traject in te gaan van twee jaar waarbij nascholing en supervisie centraal staan. De opleiding in Nederland en België wordt in de gehele Benelux erkent. Zodra de cursist een extra traject erbij volgt, wordt de opleiding tot equine therapeut dus ook internationaal erkend.

De opleidingen bestaan, maar het is niet bij wet vastgesteld dat deze ook daadwerkelijk gevolgd moet worden. Er zijn dus therapeuten in de omloop die zonder enige opleiding een therapie aanbieden. Dit kan voor zowel het dier als de cliënt grote, nadelige gevolgen hebben.

4.6.2 Paardentherapie volgens Brambell

Ook deze therapie wordt in het licht gezien van de vijf vrijheden van Brambell. Aan de eerste vrijheid van honger en dorst voldoet de paardentherapie zeker. Organisaties die paardentherapie geven, vallen immers onder de algemene wetgeving voor maneges. Tijdens de therapie heeft het paard geen toegang tot eten en drinken. Het is echter niet natuurlijk voor het dier om tijdens het stappen, draven en galopperen te gaan eten en drinken. De dieren hebben op de maneges schuilgelegenheid. Of de rustmomenten genoeg zijn is per manege verschillend. Uit de onderzoeken bleek dat bij 82 procent het stressgehalte aan de hand van de cortisol goed was. Hieruit kan dus worden opgemaakt dat bij gediplomeerde mensen en getrainde paarden, de paarden in zeer verminderd mate stress hebben. Of de dieren vrij zijn van pijn en verwondingen ligt geheel in de handen van de verzorgers. Het is daarom ook beter om zowel een verzorger als een equine therapeut bij de sessie te hebben. Ook het goede materiaal is zeer belangrijk. Als een paard een verkeerd zadel heeft, kan deze pijn en verwondingen geven. Dit is echter niet specifiek voor AAT. Het kan net zo goed voorkomen bij het recreatief berijden van paarden. Een paard is in principe vrij om zijn natuurlijk gedrag te kunnen vertonen. Dit is tijdens de therapie natuurlijk minder het geval. Ervan uitgaand dat het dier zijn momenten buiten heeft tijdens de rustperiodes, heeft het dier meer dan genoeg momenten om zijn natuurlijk gedrag te kunnen vertonen. Het natuurlijke vluchtgedrag van een paard kan schadelijk zijn voor zowel het dier als de cliënt. Kinderen met autisme kunnen ineens een woedebui of uitspattende reactie hebben. Dit kan onverwachts komen voor een paard. Natuurlijk zijn de paarden hierop te trainen. Concluderend kan gesteld worden dat als de dieren getraind zijn en bij een opgeleide equine therapeut rijden, de vijf vrijheden van Brambell niet worden geschaad.

4.7 De basisprincipes voor het gebruik van therapiedieren volgens A.H. Fine

Dr. A.H. Fine stelt in zijn boek (titel of onderwerp noemen?) dat er enkele basisprincipes zijn waaraan een AAT of AAA sessie dient te voldoen om het welzijn van het dier te kunnen waarborgen. Hij stelt dat alle dieren die voor therapeutische doeleinden worden gebruikt, beschermd moeten worden tegen agressie van cliënten, stress en andere zaken die blijvende schade kunnen aanrichten, zowel lichamelijk als psychisch. De dieren dienen vrije toegang te hebben tot goede veterinaire zorg en een rustplaats om op adem te komen. Ook is het van belang dat de dieren tijdens de therapie een plek hebben waar ze heen kunnen, wetend dat ze daar niet gestoord zullen worden als ze er even geen zin in hebben. De cliënten moeten van tevoren geïnstrueerd worden zodat stress en mishandeling kan worden voorkomen. Als er toch sprake is van stress of mishandeling dan dient de sessie te

worden gestaakt. Er kan wederom geprobeerd worden of het dier samen kan met de cliënt, maar bij herhaling van hetzelfde gedrag dient de cliënt niet meer in aanraking te mogen komen met het dier? de hond. Hij zegt echter niet dat de cliënt hierna geheel niet meer bij dieren mag komen. De hond wordt in de werkwijze van Fine na stress en mishandeling een tweede keer bij de cliënt gezet, waarbij de kans op herhaling zeer groot is en het dier in dat geval zeker schade kan oplopen.

4.8 Samenvatting welzijn

Therapie / Vrijheden	Dolfijnen therapie	Autisme geleide honden	Autisme geleide honden Amerika en Canada	Honden therapie en activiteit	Paarden therapie
Dorst en honger	+	+	-	+	+
Ongerief door onderdak	+	+	+	+	+
Pijn, verwonding	+	+	+/-	+/-	+
Angst en stress	+	+	-	-	+
Soort specifiek gedrag	+	+	+/-	+	+

- + : Welzijn komt niet in het geding
- +/- : Welzijn kan in het geding komen
- : Welzijn komt in het geding

Hoofdstuk 5 Effecten van AAA en AAT

Over de effecten van AAA en AAT verschillen de meningen. Er is wel degelijk documentatie over de effecten te vinden. Over de effecten van AAT en AAA zijn positieve en negatieve reacties. Beide kanten zullen worden bekeken en worden afgewogen. In hoofdstuk drie zijn een aantal therapieën en activiteiten benoemd. Per therapie en activiteit zullen de effecten worden beschreven. Wel moet er vermeld worden dat de therapieën en activiteiten niet tot doel hebben om de cliënt te genezen. Stoornissen als autisme en verstandelijke beperkingen kunnen niet worden genezen en deze verwachting moet dan ook zeker niet geschept worden. Verder zegt de naam AAT en AAA het al: Animal Assisted, wat betekent dierondersteunend. De Delta Society zegt dan ook met klem dat deze vorm van therapie niet op zichzelf staand kan werken. Het ondergaan van AAT of AAA moet altijd als aanvulling plaatsvinden op een al lopende 'normale' therapie bij een gediplomeerde therapeut. In het buitenland wordt vaak gesproken over pet therapie. Deze uitdrukking vindt de Delta Society niet correct. Het dier is en blijft slechts een ondersteuning van de therapeut. De dieren dragen bij aan het geheel, maar ze zijn niet de therapeut zelf (Delta Society).

5.1 Dolfijntherapie

Bij dolfijntherapie (DAT) wordt er vooral gesproken over de lange termijneffecten en de korte termijneffecten. De onderzoeken die zijn gedaan op het gebied van dolfijntherapie zijn nagenoeg allen in de Verenigde Staten uitgevoerd. Hier werken ze met een twee weken durend programma waarin de cliënt vijf dagen in de week contact heeft met de dolfijnen. Deze vorm is dus veel intensiever dan degene die in Nederland wordt gehouden. Dit is simpelweg te verklaren aangezien in Amerika mensen van over de hele wereld deelnemen aan de therapie. Een zes weken durend programma zou nog duurder zijn voor de ouders van de deelnemende kinderen, die deze therapie zelf moeten bekostigen. Over het algemeen wordt er gesteld dat dolfijntherapie kan leiden tot een verbeterde woordenschat en spraak, betere fijne motoriek en evenwicht (Nathanson *et al.* 1997).

Uit de onderzoeken van Nathanson bleek dat de kinderen een verlengde spanningsboog kregen, meer concentratie hadden en dat hun spraakvermogen flink vooruit was gegaan. Wat met name opviel was dat deze effecten sneller en efficiënter waren bij dolfijntherapie dan bij andere AAT programma's. Ook zou bij dolfijntherapie, als één van de weinige AAT programma's, de effecten bij de cliënt op langere termijn werken (Nathanson *et al.* 1997). De twee onderzoeken die Nathanson heeft uitgevoerd (1997 en 1998), waren tot het jaar 2007 de enigste peer-reviewed onderzoeken (Lilienfeld en Marino, 2007). Of te wel gecontroleerde artikelen door andere onderzoekers. In andere onderzoeken werd gesteld dat de therapie zou werken door de ultrasound die de dolfijnen zouden afgeven. Dit is echter nooit wetenschappelijk bewezen. Zo stelde Brensing dat de studies die erover zijn gedaan geen controlegroep bevatte en dat de artikelen niet peer-reviewed zijn (Brensing *et al.* 2003). Deze theorie kan dan ook niet worden ondersteund. Omdat de dolfijntherapie zo populair is, wordt er ook wel gesproken over het placebo-effect wat de therapie op de cliënten kan hebben, of beter gezegd op hun ouders kan hebben. Het is gebleken dat na de therapie de ouders veel verbeteringen zien op vlakken die dolfijntherapie niet behandelt. Doordat er een hoge verwachting is van de effecten,

zien de ouders elke in hun ogen kleine en kortdurende veranderingen als hele verbeteringen (Lilienfield en Marino, 2007). Bij het meten van de effecten dient hier dus rekening mee gehouden te worden.

5.1.1 Korte termijneffecten

De onderzoeken van Nathanson zijn zeer belangrijk voor de effecten van de therapie. Zo zijn de korte termijneffecten vaak het beste zichtbaar voor de ouders. Aan zijn onderzoek naar korte termijneffecten van dolfijntherapie deden 47 kinderen mee. Deze kinderen hadden verschillende syndromen of beperkingen waaronder ook mensen met het syndroom van Down en mensen met verschillende vormen van autisme. Ieder kind onderging al een reguliere vorm van therapie. Er werden twee groepen gemaakt waarbij de eerste groep als doel had om de fijne motoriek te verbeteren en de tweede groep als doel had om het spraakvermogen te verbeteren. De kinderen in de groepen hadden andere, intensieve therapievormen gevolgd met dezelfde doelen, maar deze hadden geen resultaat. De therapieën vonden plaats in 17 sessie van elk 20 minuten over een periode van 2 weken. Deze kinderen kregen eerst alle activiteiten op de vlonders langs het water en als beloning voor hun inzet mochten ze het water in met de dieren. Er werd iedere sessie gebruikgemaakt van dezelfde therapeut, dolfijn en trainer om de continuïteit te garanderen. Bij 71% van de kinderen in de groep voor de fijne motoriek werden goede resultaten geboekt. Het was nu wel mogelijk voor de kinderen om een ring over een object te leggen. Dit resultaat van twee weken dolfijntherapie wordt bij de 'gewone' therapievormen pas behaald na zes maanden. In de tweede groep waarbij er gewerkt werd aan het spraakvermogen, konden 57% van de kinderen na de twee weken therapie hun eerste woord zeggen (deze kinderen konden in zijn geheel niet spreken, alleen geluiden maken). Dit was eerder bij deze kinderen niet gelukt in een 'normale' therapie van zes maanden (Nathanson *et al.* 1997).

5.1.2 Lange termijneffecten

Uit het onderzoek van Nathanson voor de lange termijneffecten zijn de kinderen blootgesteld aan de dolfijnen voor negen sessies in één week of voor 17 sessies in twee weken tijd. Alle kinderen bleven bij dezelfde therapeut, dolfijn en trainer. De sessies duurden elk 20 minuten en werden op dezelfde tijdstippen op de dag gehouden. De therapie werd net als in Nederland begonnen aan de vlonders langs het water, waarna de kinderen pas het water in gingen. De kinderen mochten het water in als een beloning voor het goede werk dat ze op de vlonders hadden verricht. De resultaten werden door middel van vragenlijsten bekeken. Er werden 71 vragenlijsten teruggezonden. Hieruit bleek dat bij maar liefst 69% van de kinderen de deelname aan familieactiviteiten zeer was verbeterd. De kinderen hadden meer geduld en konden beter overweg met de andere familieleden. Bij 65% van de kinderen gingen de resultaten op de speciale educatieschool vooruit en bij 60% van de kinderen was ineens oogcontact mogelijk wat voorheen niet zo was. De belangrijkste resultaten zijn gevonden in de vooruitgang van het spraakvermogen. Bij 59% van de kinderen is het spraakvermogen vooruit gegaan en blijvend gebleven (Nathanson, 1998). Dit resultaat is ook één van de grote punten waarop dolfijntherapie zich profileert. Het is dus uit onderzoek gebleken dat bij meer dan de helft van de kinderen het spraakvermogen op langere termijn inderdaad vooruitgaat. Ook bleek dat bij 58% van de kinderen het sociale groeten naar boven kwam. Dit is bij kinderen met autisme best moeilijk, maar voor het dagelijkse sociale leven erg belangrijk. Al was de vooruitgang van het spraakvermogen hoog, er is hierin geen significant verschil te zien tussen de gewone therapie en de dolfijntherapie. Wel is er een significant verschil gevonden tussen de resultaten bij de kinderen die een week lang therapie kregen en de

kinderen die de twee weken durende therapievorm volgden. De kinderen die de twee weken durende programma volgden, hadden significant meer lange termijnresultaten dan de kinderen die het één week durende programma volgden (Nathanson, 1998).

De ouders kregen ook een lijst met gedragingen die zouden kunnen verbeteren of verslechteren. Op de lijst stonden 60 kenmerken vermeld. Van de 60 kenmerken zijn er 22 waarbij de ouders zagen dat deze waren verbeterd en voor 100% blijvend zijn gebleven. Bij 27 kenmerken zijn de gedragingen van de kinderen verbeterd en blijvend voor 75%. Bij acht kenmerken zijn de gedragingen verbeterd en blijvend voor 50%. Bij drie zijn de gedragingen verbeterd en blijvend bevonden voor 25% van de tijd. De conclusie was dat er alleen lange termijneffecten mogelijk zijn als er volgend op de dolfijntherapie door wordt gegaan met de reguliere therapievormen. De lange termijneffecten van het spraakvermogen zijn bewezen verklaard en hiervoor is dolfijntherapie dan ook het beste in te zetten.

5.2 Autismegeleidehonden

De aanwezigheid en de hulp van een autismegeleidehond in het gezin van een autistisch kind kan resultaten hebben voor zowel de cliënt als de familie. Het doel van de autismegeleidehond is vooral om de veiligheid van het kind te verbeteren door de lijn die tussen het kind en de hond zit. De hond biedt de ouders een grote vrijheid om publieke omgevingen te betreden. De ouder hoeft niet continu meer op het kind te letten waardoor boodschappen doen en winkelen bijvoorbeeld weer mogelijk worden (Adams en Burrows, 2005). Adams, Burrows en Spiers hebben in Amerika onderzocht of de veiligheid inderdaad toenam voor zowel het kind als de familie. Tien families deden mee aan het onderzoek. Door thuis bezoeken af te leggen werden waarnemingen afgenomen en vervolgens beoordeeld. Het doel van deze honden is dus om de veiligheid van het kind zowel binnenshuis als buitenshuis te kunnen garanderen. Dit dus in tegenstelling met de autismegeleidehond in Nederland die dit alleen buitenshuis doet. De honden in dit Amerikaanse onderzoek moesten hun werk zowel met de ouders erbij als zonder de ouders kunnen doen. De ouders zagen de hond als een extra paar ogen dat het kind in de gaten houdt voor hen. Dit ook wanneer de hond geen hesje aan had. Voordat de hond kwam, moest het kind vaak in een veilige, gesloten omgeving gezet worden zodat de ouders even de tijd voor zichzelf hadden. Dit is nu wel mogelijk aangezien de hond ook oplet. In de nacht is de aanwezigheid van de hond voor de ouders een grote geruststelling. Veel ouders zeiden dat ze wel een hekje voor de deur konden plaatsen ter voorkoming van het vallen van de trap, maar dat hun kinderen er gewoon overheen gingen. Nu de hond in huis is, worden de ouders gewaarschuwd wanneer het kind uit bed komt. Dit geeft hen veel meer rust en minder stress. De hond is vooral voor het kind een bekende factor. Als het kind een goede band heeft gekregen met de hond, geeft dit veel mogelijkheden om het kind in bepaalde situaties rustig te houden (Adams, Burrows, Spiers, 2008).

Hierboven is vooral gesproken over de voordelen voor de ouders. Voor het kind zelf zijn er ook grote voordelen aan het hebben van een autismegeleidehond. Door de aanwezigheid van de hond in het openbaar heeft het kind altijd een bekende bij zich waardoor hij of zij veel rustiger is en minder stress heeft. Doordat de hond het kind stuurt tijdens het lopen, wordt er gewerkt aan de motorische ontwikkeling van het kind. Door de kinderen te betrekken bij de verzorging wordt er ook aan de fijne motoriek van het kind gewerkt. Veel kinderen die een hond hebben, leren ineens een voerblik te openen. Deze handeling kan voor autistische kinderen zeer moeilijk zijn. Met het gooien van een bal voor de hond oefent het kind zijn fijne motoriek. Wat vooral het voordeel is voor zowel de

ouder als het kind, is de afname van de inzinkingen en/of de agressieve buien die het kind kan hebben. De hond kalmeert het kind, zodat deze in een andere setting wordt geplaatst en zijn bui kan vergeten (Adams, Burrows, Spiers, 2008).

Bij de deelnemende gezinnen had de band tussen de familieleden flink te lijden door het autistische kind. Door de komst van de hond is er een gezamenlijk punt waar ieder gezinslid het over kan hebben. Zo is de communicatie met het autistische kind verbeterd. Doordat de hond de veiligheid van het kind in de gaten houdt, kunnen andere kinderen in het gezin ook op uitstapjes in familieband. De ouders hebben nu oog voor zowel hun 'gezonde' kinderen als hun kind met autisme die zijn bekende hond bij zich heeft. Doordat het kind aan de hond vastzit, is het voor de buitenwereld ook duidelijk dat het kind iets heeft. De ouders worden niet meer nagestaard of gewezen op hun slechte ouderschap. Het is een bevestiging en de buitenwereld reageert heel anders op een autistisch kind met hond dan zonder hond (Adams, Burrows, Millman, 2008). Geconcludeerd kan worden dat een autismegeleidehond er vooral is om de veiligheid te garanderen / te verbeteren. De positieve resultaten op gebied van spraakvermogen, sociale contacten en motorische vaardigheden zijn extra's die niet het doel vormen van de honden.

5.3 Hondentherapie

Zoals al eerder is genoemd, heeft het aaien van vooral honden een goede werking op je hart. Uit onderzoek waaraan 40 cliënten meededen, waaronder kinderen met autistiestoornissen en het syndroom van Down, heeft 21% de aanwezigheid van de dieren tijdens de therapie als zeer goed ervaren. De dieren vormden een brug tussen de therapeut en de cliënt. Mensen begonnen sneller met praten en de gesprekken waren dieper dan normaal. Voor veel kinderen met autisme is het hebben van therapie in een gesloten omgeving vaak zeer onprettig. De hond nam het gevoel van stress weg en de kinderen werden rustiger en opener. De hond wordt vaak als voorbeeld gebruikt om zaken duidelijk te kunnen maken. Dit maakt het voeren van een gesprek veel makkelijker. Het gebruik van honden in therapievorm heeft geen negatieve bijeffecten op de cliënten waardoor de therapie in totaliteit een snellere werking heeft. Het vergemakkelijkt de therapie en opent nieuwe deuren voor de therapeut en stelt de cliënt gerust (Fine, 2006). Een therapeut kan veel minder dreigend overkomen als er een hond in dezelfde ruimte aanwezig is (Kruger *et al.* 2004).

5.4 Paardentherapie

De driedimensionale bewegingen van het paard stimuleert de menselijke motoriek, vergroot hun motivatie, zelfbeheersing en eigenwaarde en verhoogt het concentratievermogen. Doordat er meerdere mensen bij deze therapie aanwezig zijn kan er ook aan de sociale en communicatieve vaardigheden worden gewerkt. Dit zijn de basisverwachtingen bij paardentherapie die al eerder zijn genoemd in dit rapport. Bij deze vorm van therapie zijn dus zowel psychische als lichamelijke resultaten te boeken. Uit verschillende casestudies is gebleken dat zowel de communicatieve als de motorische vaardigheden verbeterden (Ferwin en Gardiner, 2005). Het gebruik van voltige in de therapie heeft vooral effect bij lichtautistische kinderen die ook gedragsproblemen en socialisatieproblemen hebben. Door het directe contact dat ontstaat bij voltige kan er een grote vertrouwensband worden opgebouwd tussen kind en paard. Het kind geeft het paard zijn of haar volledige vertrouwen, waardoor hun eigenwaarde stijgt. Omdat er meerdere mensen bij een sessie betrokken zijn, wordt het spraakvermogen verbeterd (Ferwin en Gardiner, 2005).

Van den Bosch *et al.* heeft een onderzoek uitgevoerd waarbij 16 personen deelnamen met verschillende achtergronden, waaronder autisme en het syndroom van Down. De kinderen werden iedere dag gedurende een week ontvangen om op therapeutische basis te gaan paardrijden. Na de week bleek dat de kinderen die agressief konden zijn, meer rust hadden gevonden en minder gefrustreerd waren. Na de week therapie gingen de cijfers op school omhoog bij het grootste deel van de kinderen. Hun eigenwaarde was verbeterd en zij waren sociaal en emotioneel gezien vooruitgegaan (Van den Bosch *et al.*, 2004).

Hoofdstuk 6

Dierethiek

Om de hoofdvraag van dit onderzoek te kunnen beantwoorden dient er te worden gekeken naar de ethische aspecten die een rol spelen bij de afweging tussen het dierenwelzijn en de effecten van de therapieën. Beiden zijn eerder in dit rapport onafhankelijk van elkaar beschreven. Nu dienen deze te worden vergeleken. In dit hoofdstuk komen de ethische aspecten aan bod. Er zijn verschillende filosofen geweest die zijn ingegaan op de relatie tussen mens en dier. Als eerste zal er een korte samenvatting worden gegeven van de verschillende stromingen die de dierethiek te bieden heeft. De dierethiek is op te splitsen in twee hoofdrichtingen. De eerste is de deontologische richting. Hier wordt de ethiek beschreven aan de hand van plichten en rechten. Ten tweede is er de consequentialistische richting waarbij wordt gekeken naar de gevolgen van eenieders handelen. Vervolgens komt het utilitarisme ter sprake. Uit het utilitarisme is de stroming van het negatieve-utilitarisme ontstaan. De twee aanhangers van deze stroming zijn D. Vande Veer en P. Singer. Deze ethische stroming/theorie is vandaag de dag één van de meest gebruikte in de afwegingen van dierethische aspecten. Na het behandelen van de bekende filosofen, komt de visie van doktor A.H. Fine ter sprake. Hij is één van de meest geciteerde auteurs als het gaat om het gebruik van dieren voor therapeutische doeleinden.

6.1 Stromingen in de dierethiek

Ethiek is eigenlijk een reflectie op morele normen en waarden. De bekendste filosoof is wel Plato (428-427 – 348-347 v.C.) en zijn leerling Aristoteles (384-322 v.C.). Beiden geloofden in de scheiding tussen lichaam en ziel. Aristoteles maakte al een onderscheid in zielen tussen bepaalde groepen. Zo stelde hij dat planten een vegetatieve ziel hebben en dieren een waarnemende ziel. De mens wordt hier bovengesteld, aangezien hij ook een rationele ziel (verstand) heeft. En verstandige wezens gingen boven niet verstandige wezens, volgens Aristoteles. Zijn gedachtegang hield in dat alleen degene die rationeel kon denken ook moreel kon oordelen. De meest invloedrijke filosoof in de middeleeuwen was Thomas van Aquino (1224-1274). Hij probeerde het geloof bij de gedachtegang van Plato te betrekken. Het christelijk geloof ziet de mens als een door God gecreëerde vervolmaking. Hierbij wordt de mens ook boven het dierrijk gesteld. Door de gedachtegang van Plato hierbij te betrekken, werd het gebruik van dieren door de mens op welke wijze dan ook gerechtvaardigd. Echter, de mens heeft volgens van Aquino wel een indirecte verantwoording voor het dier. Wanneer iemand wreed is tegen het dier kan degene dit ook zijn tegen de mens.

De positie van het dier wordt door Johannes Kepler (1571-1630) verder naar beneden gehaald. Hij stelde zich op de klassieke natuurkunde. Hier werden dieren in de mechanistische, wetenschappelijke vorm bekeken. Dit werd door René Descartes (1596-1650) verder ontwikkeld. Hij stelde dat verstandloze wezens vanuit dit wetenschappelijke perspectief moesten worden bekeken. Hiermee stelde hij de mens boven alle andere wezens aangezien volgens hem alleen de mens verstand heeft en daarmee een ziel. Alleen de mens kan zich in taal uitdrukken, wat betekent dat al het andere in diskrediet werd gesteld en hiermee een puur instrumentele waarde kreeg. Volgens Descartes zijn dieren net machines. Ze werken met een actie-reactie verhouding. Daarom had de mens geen morele verplichtingen tegenover het dierenrijk (Houkema, 2003).

6.1.1 *Het categorisch imperatief*

Het hedendaagse handelen en denken over dieren is mede beïnvloed door de filosoof Immanuel Kant (1724-1804). Hij is dan ook de voorganger van het categorisch imperatief. Zoals boven als staat vermeld zijn er twee hoofdrichtingen in de dierethiek te vinden. De deontologische en de consequentialistische. De deontologische, of te wel plichtenleer, is een van de eerste ethische stromingen die zijn ontstaan. Kant kan dan ook onder de deontologische richting worden geschaard. Kant richt zich in zijn ethische geschriften op de goede wil van de mens. De mens handelt vanuit deze goede wil op grond van plicht. In tegenstelling tot wat hierboven is benoemd, beoordeelt Kant de oorsprong van deze goede wil niet altijd als goed. De “goede wil van de mens” kan volgens hem voortkomen uit het geluk van de mens, maar deze is daarmee niet per definitie moreel correct te zijn (Prevos, 2000).

Kant formuleert het categorisch imperatief als volgt: “Handel slechts volgens die stelregels, waarvan u tegelijk kunt willen dat deze tot algemene wet wordt”⁵. Een voorbeeld hierbij is de regel “U zult niet liegen”. Wanneer iemand stelt dat sommige leugens wel kunnen, is hieruit geen algemene regel meer te maken. Want wanneer is er dan te zeggen of iemand daadwerkelijk liegt of een leugentje om bestwil vertelt? Volgens Kant beschikt alleen de mens over rationaliteit en zelfbewustheid en daarmee heeft het een doel op zich. Kant stelt dan ook dat de mensheid als gelijken moet worden gezien, altijd als doel en nooit alleen als middel. Aangezien de mens volgens Kant de enige is met ratio en deze ratio ook alleen in zijn stelregels wordt gezien, is de mens geen verantwoording schuldig aan wezens zonder ratio. Hiermee wordt dus ook het dierenrijk bedoeld. Hij stelt de mens hiermee boven de anderen tegen elke prijs. De intrinsieke waarde van de mens is hiermee oneindig. Een dier krijgt alleen een intrinsieke waarde toebedeeld wanneer die direct afhankelijk is van het doel waarvoor het dier gebruikt wordt. Zijn theorie is hiermee ook irrelevant om de conflicten tussen dier en mens weer te geven.

6.1.2 *Tom Regan*

Tom Regan is de filosoof die de rechtenvisie heeft ontwikkeld. Hij stelt dat het hebben van een intrinsieke waarde voor zowel mens als dier belangrijk is. Volgens Regan hebben veel dieren, dus ook de mens, een intrinsieke waarde aangezien zij een waarnemend onderwerp zijn van het leven. Alle wezens die het leven in al zijn facetten kunnen ervaren, dienen gerespecteerd te worden. Zij moeten daarom ook niet gezien worden als gebruiksvoorwerp voor andere wezens. Zijn stellingen zijn als volgt:

- Alle wezens die een waarnemend subject van het leven zijn, hebben een intrinsieke waarde.
- Door deze intrinsieke waarde moeten zij met respect behandeld worden.
- Voor elk subject is de intrinsieke waarde gelijk en dus heeft eenieder recht om met respect te worden behandeld.

Hieruit kan geconcludeerd worden dat de meeste dieren die door de mens worden gebruikt (proefdieren, gezelschapsdieren en intensieve veehouderijdieren), een intrinsieke waarde hebben. Zij moeten dus door de mens met gelijk respect behandeld worden en behoren hierdoor rechten te hebben. Hiermee vindt Regan dat proefdieren moeten worden afgeschafte. Zij dienen alleen als doel en hiermee wordt hun intrinsieke waarde niet gerespecteerd. Regan spreekt over het hebben van rechten, maar hij bedoelt hiermee niet de juridische rechten van dieren. Regan bedoelt hiermee de morele rechten en plichten ten aanzien van dieren (Houkema, 2003).

⁵ Prevos, P., Over Immanuel Kant, <http://prevos.net/cultuur/c23211/index.htm>

6.1.3 Bernard Rollin

Bernard Rollin staat bekend als vechter van juridische rechten voor dieren. Rollin benadrukt het hebben van morele rechten en juridische rechten als het gaat om dieren. Rollin zegt dat dieren een eigen “telos” hebben. Telos is het hebben van een geaardheid, een functie en een set van activiteiten die intrinsiek zijn aan het wezen. Zijn stellingen zijn dan ook:

- De belangen van een wezen om zijn telos in stand te houden zijn essentieel.
- Wezens die essentiële belangen hebben, hebben recht op een morele status en een morele consideratie.
- Om de essentiële belangen van hun telos veilig te stellen hebben wezens met een morele status recht op juridische bescherming.

Volgens de stellingen van Rollin zou een plant ook belangen hebben. Een plant heeft er belang bij dat het water heeft. Rollin stelt echter dat planten geen belangen hebben maar behoeften om te kunnen overleven. Volgens Rollin is het verschil tussen een belang en een behoefte, dat een wezen met belangen een vorm van bewustzijn heeft. Zij kunnen een behoefte omzetten naar een belang, daar waar een wezen zonder bewustzijn dit niet kan. Kortom iedere handeling die ervoor zorgt dat een wezen (mens of dier) niet meer conform zijn telos kan leven, is niet moreel aanvaard. Moreel gezien is er volgens Rollin geen verschil tussen mens en dier (Rollin, 1992).

6.2 Utilitarisme

Het Utilitarisme is een ethische stroming / theorie ontwikkeld door de filosofen David Hume (1711-1776) en Jeremy Bentham (1748-1832). Het utilitarisme behoort tot de consequentialistische ethiek. Bentham is oorspronkelijk een jurist en zocht naar wetten die de mens gelukkiger zou maken. Hij vond dat wetten zo moesten worden geformuleerd dat ze een algemeen nut dienden. Dit nut zou moeten bijdragen aan het menselijke geluk. Bentham heeft zijn filosofie zo uitgewerkt dat dit ook op het individuele handelen te betrekken was. De naam utilitarisme komt van de nadruk op het “nut” door de feitelijke consequenties van het handelen (Veenhoeven, 2002). Later in de 19^e eeuw werd deze ethische theorie beargumenteerd door John Stuart Mill (1806-1873). Deze theorie stelt de gevolgen van acties vast en meet deze aan de bijdrage van de handeling aan het algemene nut. Dit wordt ook wel het grootste geluksprincipe genoemd. De term geluk is in het utilitarisme eigenlijk een som van plezier minus pijn (Houkema, 2003).

Het (positieve) utilitarisme gaat uit van de volgende stellingen, namelijk:

- Eenieders gelijk is even belangrijk.
- Door te kijken naar hun gevolgen moeten acties dan wel als goed of als fout worden gezien.
- Goede acties zijn de acties waarbij er een goede balans is tussen de gevolgen van het creëren van geluk over ongeluk.

6.2.1 Varianten van het utilitarisme

In de afgelopen 200 jaar zijn er veel filosofen geweest die zich niet helemaal konden vinden in de theorie van het utilitarisme. Hierdoor zijn er verschillende varianten ontstaan. Het negatieve utilitarisme is één van de uitwerkingen van het klassieke utilitarisme zoals hierboven beschreven. Bij het negatieve utilitarisme staat de beperking van het leed voorop. Een andere vorm van het utilitarisme is het handelingsutilitarisme. Hierbij gaat het om het toepassen van het geluksprincipe op het individueel handelen. Bij het regelutilitarisme gaat het om praktijken en voorschriften die in de regel bevorderlijk zijn

voor het geluk. Bijvoorbeeld het voorschrift dat je niet vreemd dient te gaan. In de regels bevordert dit het geluk (Veenhoeven, 2002). Deze regelutilitarisme is weer te splitsen in het directe en indirecte utilitarisme. Zo kan er keken worden naar de directe gevolgen en de indirecte gevolgen van iemands handelen.

6.3 Theorie van Vande Veer

Het is gebleken dat het psychologische en cognitieve niveau van de mens meer ontwikkeld is dan die van andere levensvormen op aarde. De beleving van leed kan een verschillende ervaring met zich mee brengen. Zo zal een dier dat niet weet wat er gaat gebeuren minder stress hebben dan wanneer een mens hetzelfde ondergaat als hem van tevoren is verteld wat hij zal ondergaan. Dit geldt ook omgekeerd. Als een dier in een kleine kooi wordt gestopt voor vervoer ontstaat er stress, ondanks dat het dier na enkele minuten wordt vrijgelaten in de natuur. Als dit experiment bij een mens wordt uitgevoerd en deze van tevoren wordt ingelicht welke rooskleurige toekomst hij tegemoet gaat, zal het leed veel minder zijn dan bij het dier. Mede hierdoor vinden veel mensen dat er rekening dient te worden gehouden met de psychologische complexiteit van een dier.

Vande Veer heeft hier zijn eigen theorie aan toegevoegd. Hij noemt zijn theorie het twee-factoren-egalitarisme. Deze bestaat uit de verschillen in belangen en de psychologische complexiteit. Om een onderscheid te kunnen maken in de verschillende belangen hanteert Vande Veer drie definities van belangen:

- Fundamenteel belang, het wezen kan zonder niet overleven.
- Serieus belang, het kan zonder dit moeilijk of zeer problematisch overleven.
- Oppervlakkig belang, zonder dit belang kan het zonder veel moeite of kosten overleven.

Deze belangen zijn op zowel de mens als het dier te betrekken. Er kan met deze methode dus naar beide partijen worden gekeken (Houkema, 2003).

Bij een beslissing tussen het leven van een mens en een dier weegt de factor van de psychologische complexiteit logischerwijze door in de morele intuïtie van de mens. Dit wordt door Vande Veer ook wel het “weeg-principe” genoemd. Vande Veer werkt hiermee door twee principes te gebruiken. Ten eerste het principe van egalitarisme, wat betekent dat bij gelijke belangen er gelijk wordt beoordeeld en bij ongelijke belangen er ongelijk beoordeeld wordt. Ten tweede is er het prioriteitsprincipe, wat inhoudt dat als er een conflict is tussen de belangen men moreel verplicht is om het zwaardere belang te verkiezen. Hierbij kan de psychologische factor extra sterk zijn. Als er vanuit wordt gegaan dat de ene partij (A) wel belangrijke psychologische vermogens heeft en de andere partij (B) niet, kan er met de drie principes van Vande Veer worden gewerkt. Deze principes houden in:

- Het belang van B mag worden opgeofferd om een gelijkwaardig belang van A te bevorderen.
- Een fundamenteel belang van B mag worden opgeofferd voor een serieus belang van A.
- Bij gelijke psychologische vermogens: een oppervlakkig belang mag worden opgeofferd voor een basaal belang.

Door beide belangen en principes te gebruiken kan een afweging worden gemaakt. Dit principe is ook naar voren gebracht om de proeven die op dieren worden gedaan te testen op hun ethische aspecten (Houkema, 2003). Als er wordt gekeken naar de manier waarop principes worden afgewogen, vinden veel mensen dit redelijkerwijs te vergelijken met het

gelijkheidsprincipe van Singer. Zowel Singer als Vande Veer vallen onder de theorie van het negatieve-utilitarisme. Beiden denken vanuit het punt leed en niet vanuit het punt geluk.

6.4 Het gelijkheidsprincipe van P. Singer

Peter Singer is een hedendaagse Australische filosoof en dierethicus. Singer stelt dat de belangen van eenieder even zwaar wegen; het zogenaemde “gelijkheidsprincipe”. Hierbij komt het erop neer dat als eenieder dezelfde vorm van lijden ervaart, hun belangen even zwaar wegen (Singer, 1975). Hierbij erkent Singer, in tegenstelling tot andere ethici, dat dieren onderling verschillen in psychologische capaciteit. Hij vindt het aannemelijk dat een dier die een hogere complexiteit heeft, ook meer zou kunnen lijden dan een dier dat een mindere complexiteit bezit. Hierbij wordt dus het hoger ontwikkelde dier boven het lager ontwikkelde dier gesteld. Het is echter niet de bedoeling dat de mens zondermeer boven het dier wordt gesteld. Deze vorm van denken noemt Singer speciesistisch. Zijn gelijkheidsprincipe wordt gebaseerd op het feit dat er dieren zijn die een vergelijkbare capaciteit bezitten als de mens. Hiermee kunnen zij evenveel lijden als de mens. Aangezien beide soorten pijn kunnen lijden en hierdoor leed ervaren, mag de mens niet geheel boven een dier geplaatst worden. Net zoals er geen verschil mag worden gemaakt tussen de mens door ras, achtergrond of ethische afkomst (Singer, 1975).

6.4.1 Directe en indirecte kijk van Singer

De theorie van Singer is een samenhang van het directe en indirecte utilitarisme. Er dient te worden gekeken naar de directe gevolgen van handelen, maar ook naar de indirecte consequenties. Veel mensen eten vlees en gebruiken cosmetica die getest is op dieren. Vanuit het punt van de mens wordt er indirect gekeken naar de gevolgen van de pijn en het leed wat de dieren zouden kunnen lijden. Als er vanuit het dier gekeken wordt, is er een direct gevolg van pijn en leed. Volgens Singer draagt de mens de verantwoordelijkheid voor zowel de directe als indirecte vormen van lijden. De gedachtegang van Singer zou grote gevolgen kunnen hebben. Veel handelingen die de mens uitvoert zouden volgens hem ongegrond zijn en daardoor niet mogen. Bijvoorbeeld het eten van vlees. De mens heeft in zijn ogen vlees niet nodig om te kunnen overleven. Dit brengt voor het dier wel de nodige stress, pijn en leed. Echter, Singer sluit het gebruik van proefdieren niet geheel uit. Dit omdat het lijden van een paar dieren het lijden voor een grotere groep mensen of dieren zou kunnen verminderen. Singer ziet dierproeven dan ook als een deel van de algemene uitvoering van de wetenschap. Er zijn wetenschappers die het gebruik van het indirecte utilitarisme in de wetenschap aanmoedigen. Dit zodat het groter lijden van mens en dier kan worden voorkomen. Hiermee rechtvaardigen zij dus de dierproeven (Houkema, 2003).

Hoewel Singer in zijn theorie rekening houdt met de verschillende maten van bewustzijn bij dieren in vergelijking met mensen, is er geen duidelijkheid over de vraag hoe hij deze afweegt. Hierover geeft VanDe Veer wel antwoorden.

6.5 Ethische afwegingen volgens A.H. Fine

In het handboek van A.H. Fine wordt gekeken naar alle facetten van de AAT. Zo maakt hij ook enkele ethische afwegingen en kanttekeningen. Het is zeker de moeite waard om deze te benoemen aangezien het handboek in veel rapporten en onderzoeken als referentiemateriaal wordt gebruikt en ook als een van de basisboeken wordt beschouwd op het gebied van Animal Assisted Therapy. De volgende ethische afwegingen zijn gemaakt

met het doel de behoeften van de cliënten in balans te brengen met de behoefte van het dier (Fine, 2006).

6.5.1 Procedures voor de ethische beslissingen over therapiedieren

Fine vindt het belangrijk dat er een paar punten worden nagegaan voordat er een dier wordt ingezet als therapiedier. Zo moet gekeken worden naar de behoeften van de cliënt. Wat heeft de cliënt nodig van het dier (contact via het dier / functie als spreekbuis), hoeveel tijd moet de cliënt met het dier doorbrengen en wat is het doel van de interactie tussen de cliënt en het dier? Daarna dient er naar het dier gekeken te worden. Wat zijn de basisbehoeften van het dier? Deze twee behoeften worden daarna tegen elkaar afgewogen. Fine vindt dat alleen de meest dwingende medische gevallen (behalve serieuze mentale en psychische stoornissen) boven de basisbehoeften van het dier kunnen komen te staan (Fine, 2006).

Om het bovenstaande meer kracht en verduidelijking te geven, geeft Fine nog wel enkele aanwijzingen omtrent de uitvoering van de procedures. Fine gaat vooral dieper in op de situaties waarin de behoeften van het dier wel boven die van de mens gaan. Zo stelt hij dat als de sessie het dier onnodige stress geeft de sessie moet worden beëindigd. De therapiedieren moeten door hun begeleiders worden gedwongen om stiltemomenten te hebben waarbij het dier moet kunnen rusten. Ook dieren die door ouderdom stress ondervinden, moeten uit de programma's worden gehaald. Voor Fine staat mishandeling van het therapiedier zwaar boven de belangen van de cliënt. Als een cliënt een therapiedier mishandelt, moet de relatie tussen het dier en de cliënt worden verbroken. Er dient dan een ander dier te worden gezocht of naar een andere vorm van interactie tussen het dier en de cliënt (Fine, 2006).

Discussie

In deze discussie zullen alle punten uit dit rapport samenkomen en worden besproken, waarna er een conclusie wordt getrokken uit de bevindingen.

Allereerst zal er een toelichting komen op de keus van deze vier therapieën / activiteiten. Dolfijntherapie wordt steeds populairder. Het gebruik van deze groep dieren valt buiten de gezelschapsdieren waardoor zij zeer interessant zijn. De mens voelt zich al jaren erg aangetrokken tot de dolfijn, maar wat betekent dit voor de kinderen met autisme en een verstandelijk beperking? Juist omdat deze vorm van therapie zo populair is en er mensen voor naar het buitenland gaan, was het zeker noodzakelijk om deze bij dit rapport te betrekken. De hond is al eeuwen de vriend van de mens. Het is dan ook niet verwonderlijk dat dit dier voor therapiedoeleinden en als geleidehond wordt gebruikt. Juist bij het gebruik van honden als cotherapeut werden grote welzijnsvragen gesteld door de onderzoekers. Het inzetten van een autismegeleidehond lijkt geen therapie te zijn. Toch valt dit wel onder de categorie AAT. Dit omdat het inzetten van de hond gedurende een lange periode plaatsvindt en het niet om een korte bijeenkomst gaat zoals bij een activiteit. Ook worden bij de autismegeleidehonden therapeuten betrokken, wat bij AAA niet altijd het geval is. Ook het paard is een dier waarmee de mens al eeuwen een band heeft. De kalmte van het dier zou een rustgevende werking hebben. Aangezien het paard onder de categorie dieren valt die door particulieren in Nederland mag worden gehouden (in tegenstelling tot de dolfijn), kunnen ook hier vragen voor het welzijn optreden. Het gebruik van paarden voor therapieën wordt ook steeds populairder. Aangezien iedereen zich een equine therapeut kan noemen zonder enige ervaring te hebben met paarden of kennis te hebben van hun specifieke gedrag, was deze therapievorm ook meer dan de moeite waard om in het rapport op te nemen.

Van de keus voor het gebruiken van de vijf vrijheden van Brambell voor het beschrijven van het dierenwelzijn bij de verschillende therapievormen, zullen niet veel mensen verbaasd opkijken. De vijf vrijheden van Brambell zijn wereldwijd erkend en worden dan ook overal gebruikt in de dierensector. In de wetgeving zijn enkele punten van Brambell terug te vinden. Voor de intensieve veehouderij had het Brambell rapport grote gevolgen. Hierin werd duidelijk dat veel manieren waarop de dieren gehouden werden, in strijd waren met de basisbehoeften van het dier (Rushen, 2008). Deze basisprincipes gelden voor elk dier en ook de dieren die gebruikt worden voor AAT en AAA dienen tijdens hun sessie te beschikken over deze vrijheden.

Voor de keuze van een methode om de ethische afwegingen te maken, zijn er heel wat filosofen en theorieën bekeken. De meest moderne filosofen op het gebied van dierethiek zijn Singer en Vande Veer. Singer weegt de complexiteit van het dier mee. Niet ieder dier is even intelligent. Hij stelt dat de intelligentie van de mens niet boven het dier mag worden gesteld, terwijl qua ontwikkeling en hersencapaciteit de mens wel intelligenter is dan menig ander dier. Met deze theorie is de afweging uit de hoofdvraag van dit onderzoek moeilijk te maken, want Singer sluit het gebruik van dieren pertinent uit. Vande Veer behandelt de belangenafweging wel in zijn theorie. Hij stelt dat zowel de belangen van het dier als van de mens moet worden afgewogen. Er wordt hier gekeken

vanuit de belangen en prioriteiten en niet vanuit intelligentie. Centraal is hierbij de vraag: weegt het effect op de een op tegen het ongerief van de ander? Ook zijn er uitspraken genoemd van Dr. Fine. Deze zijn in het rapport opgenomen aangezien zijn boek de meest gebruikte literatuur is in wetenschappelijke artikelen over AAT en AAA. Echter, er zijn wel een paar punten waarop Fine zichzelf tegenspreekt. Hij stelt dat er dient te worden gekeken naar de gelijkwaardige behoeften van zowel de cliënt als het dier en dat het dier onder geen beding mag worden misbruikt. Verderop in zijn theorie stelt hij dat als een cliënt het therapiedier mishandelt de sessie gestaakt dient te worden. Echter, er wordt in een volgende sessie weer een poging gedaan met hetzelfde dier. Het dier loopt dus zeer grote kans om opnieuw mishandelt te worden. Mocht het zo zijn dat de cliënt wederom het dier mishandelt, dan dient er te worden bekeken of een ander dier een betere klik heeft met de cliënt. In deze werkwijze wordt dus vervolgens een ander dier blootgesteld aan een cliënt die al heeft bewezen agressief te zijn tegenover honden. Hierbij stelt Fine de behoeften van de cliënt en het dier niet gelijk en vallen zijn eerdere uitspraken in het niet. Gekeken naar alle theorieën past die van Vande Veer het beste bij dit literatuuronderzoek. Hierin kunnen twee verschillende zaken goed afgewogen worden. Er wordt van beide kanten bekeken en afgewogen. Hieronder zullen de effecten van de therapieën en het welzijn van de dieren dan ook volgens deze theorie worden geformuleerd.

Om een conclusie te kunnen trekken, dienen alle genoemde zaken samen te worden genomen. Aangezien er bij zowel het welzijnsaspect als de effecten per therapie grote verschillen zijn, zullen deze apart worden genomen. Allereerst zal er worden gekeken naar de dolfijntherapie. Deze zeer populaire therapie is in Nederland steeds meer in opkomst. Gekeken naar de Nederlandse situatie zijn er op het gebied van het welzijn voor de dieren geen beperkingen. Er wordt goed met het welzijn van de dieren omgegaan en hierbij worden de vrijheden van Brambell niet geschaad. Het effect van de therapie op de kinderen is groot. Dit is te zien op zowel korte als lange termijn. Volgens de theorie van Vande Veer heeft het kind hier een oppervlakkig belang bij. Het helpt het kind zeker in zijn ontwikkeling, maar het kan zonder de therapie overleven. Het heeft voor het kind een extra waarde. Voor het dier is er een zeer gering basaal belang. Dit aangezien het niet in zijn vrijheden wordt beperkt. Als het oppervlakkig belang wordt opgewogen tegen het nog minder basaal belang, gaat het kind boven de dolfijn.

De volgende therapie is de autismegeleidehond. Hier dient er gekeken te worden naar twee groepen. In de Nederlandse situatie heeft het dier eigenlijk geen begrenzings in zijn welzijn. Dit vooral omdat de honden niet bij agressieve kinderen mogen worden geplaatst en er door de KNGF meer begeleiding wordt gegeven op de langere termijn dan in de Amerikaanse situatie. De principes zijn hier dus anders. Het belang van de hond mag dus worden opgeofferd voor het effect op de cliënt. Allereerst zullen de effecten van de autismegeleidehonden worden afgewogen tegen het welzijn wat deze dieren hebben. Het welzijn van de dieren in Amerika en Canada wordt op verschillende wijzen geschaad. Zo voldoet deze therapie niet aan de eerste vrijheid uit de theorie van Brambell. De honden worden gedurende lange periodes per dag beperkt in hun toegang tot eten en water. De honden zijn volledig afhankelijk van hun eigenaar. Ook aangezien de honden zowel binnenshuis als buitenshuis aan het werk zijn (met of zonder hesje), hebben zij weinig rust en zijn ze beperkt in hun mogelijkheden tot het vertonen van soortspecifiek gedrag. De effecten van het inzetten van autismegeleidehonden zijn vooral het grootst op de veiligheid van de kinderen. De Nederlandse autismegeleidehonden hebben weinig tot geen welzijnsbelemmeringen. De hond werkt maar gedurende zeer korte periodes op de dag waardoor deze genoeg toegang heeft tot eten en drinken. De hond mag binnenshuis niet

werken en heeft daardoor voldoende rust en mogelijkheden om zijn soortspecifiek gedrag te vertonen. Als de theorie van Vande Veer hierop wordt toegepast, moeten er bepaalde zaken worden overwogen. De effecten op de autistische kinderen kunnen beschouwd worden als een serieus belang. Deze kinderen kunnen wel zonder deze therapie overleven, maar zonder een hond is hun leven veel meer beperkt en onveilig. Dit blijkt uit de toenemende vraag naar en populariteit van deze honden. Ook uit de verklaringen van de ouders is op te maken dat de kinderen zich minder bezeren en in gevaarlijke situaties begeven. Gezien het belang van het dier kan deze makkelijk zonder de cliënt. Er is hier sprake van een oppervlakkig belang. De hond heeft de eigenaar wel nodig, maar niet de therapie die eraan vast zit. Bij de overweging of de mens boven het dier staat, moet er hier in twee groepen worden gekeken, namelijk de groep Amerika / Canada en de groep Nederland. Er is immers een groot verschil in het welzijn van de dieren in beide groepen. In de situatie van Amerika / Canada is het zo dat de hond minder psychologische vermogens heeft dan de mens en de hond partij B is en de mens partij A. Omdat het gedrag van deze groep autisten (vaak zware vormen van autisme) hun eigen veiligheid in grotere mate in gevaar kan brengen, hebben zij een groot belang bij de positieve effecten van een autismegeleidehond. Echter, bij de inzet van deze dieren worden de vijf vrijheden van Brambell op meerdere punten overtreden. De cliënt heeft geen fundamenteel belang bij de geleidehond, aangezien hij kan overleven zonder. De ouders kunnen ook overleven zonder, maar hun leven wordt wel makkelijker door de aanwezigheid van de hond. Toch ondervindt de hond hier grote welzijnsschade die kan leiden tot chronische stress. Hierbij dient rekening te worden gehouden met de psychologische complexiteit van het dier en wordt het dier niet boven de mens gesteld.

In de hondentherapie/-activiteit zijn er enkele welzijnsaspecten die in het geding komen. Zo hebben de dieren in mindere mate rustperiodes en kan het soortspecifiek gedrag van het dier niet overal herkend of erkend worden. Ook krijgen zij te maken met agressieve cliënten die hen schade kunnen aanbrengen. De effecten op de cliënten zijn gering. Het is een hulpmiddel bij het openen van de cliënt. De cliënt kan het effect ook zonder hond bereiken in een reguliere therapie, maar dan zou het wat langer duren. Op kinderen met autisme en angsten zou de hond een goede uitwerking kunnen hebben. Omdat de cliënt wel zonder kan, is hier sprake van een oppervlakkig belang. Vanuit de hond gezien is hier ook sprake van een oppervlakkig belang. De hond is als huisdier binnengenomen door zijn eigenaar. Zijn tweede functie is therapiehond. Hijzelf geeft geen belang bij de therapie en zal, bij wijze van spreken, net zo lief in de woonkamer van het huis zitten. Doordat de belangen van beide partijen gelijk liggen, moet er worden gekeken naar de welzijnsaspecten voor het dier. Dit is bij deze gelijke belangen ook zo met de psychologische complexiteit. Er zou wel degelijk, bij een paar slechte ervaringen met agressieve cliënten, een vorm van stress kunnen ontstaan bij de hond die blijvend kan zijn. Terwijl het doel van het dier: het aan het praten krijgen van de cliënt, ook door reguliere therapieën verkregen kan worden. Het belang van de mens is hierin dus minder basaal en daarom wordt het oppervlakkige belang van het dier dus boven het minder basale belang van de mens gesteld.

Dan de laatste vorm van therapie: de paardentherapie. Het welzijn van deze dieren kan op twee punten worden bekeken. Als een paard is gehuisvest bij een voor paardentherapie gecertificeerde manege, dient deze manege gediplomeerd te zijn en aan de welzijnsaspecten te voldoen van de stichting waarbij deze is aangemeld. Deze paarden hebben een bepaalde vorm van zekerheid in hun welzijn. De therapiepaarden bij een niet gecertificeerde organisatie, kunnen een begeleider/therapeut hebben die niet goed met het paard en de therapie kan omgaan. Bovendien zou deze begeleider/therapeut specifiek stressgedrag van

het paard niet goed kunnen signaleren of inschatten. Voor de afweging zal er uit worden gegaan van een paard dat wel bij een geregistreerde manege staat. Het is immers aannemelijk dat ouders zich goed laten informeren voordat ze met een organisatie in zee gaan voor paardentherapie met hun kind. De effecten van paardentherapie zijn groot. De motoriek van het kind gaat doorgaans enorm vooruit. Het grotere zelfvertrouwen van het kind is af te lezen aan de toename van sociale contacten van het kind en de stijging van de schoolcijfers. Het kind heeft hierbij een serieus belang. De effecten zijn dusdanig dat het leven van de kinderen in zeer grote mate verbeterd, wat ook effect heeft op het gezin dat achter het kind staat. Het paard kan hierbij enige stress oplopen als de pauzetijden niet in de gaten worden gehouden. Echter als een paard bij een gediplomeerde equine therapeut is, weet deze de stressfactoren te signaleren en op waarde te schatten. Zolang het dier ook de tijd krijgt om zijn soortspecifieke gedrag te kunnen vertonen, zijn de welzijnsschadende factoren klein. De vijf vrijheden worden tijdens deze therapie dus gewaarborgd. Met het stressniveau van deze dieren zit het goed. Zo is gebleken uit het onderzoek dat in hoofdstuk vier is beschreven dat het cortisol gehalte van de dieren niet steeg, wat indiceert dat de dieren geen stress ondervonden van de therapie. De dieren hebben hierbij een oppervlakkig belang. Zonder ingezet te worden bij de therapie kan het dier zonder enige moeite overleven. Een paard zal hetzelfde leven hebben op een manege met 'normale' kinderen. Dit te hebben geconcludeerd, kan er naar het punt gekeken worden of de mens boven het paard gaat. Aangezien er weinig schade is aan het welzijn van het dier, is deze overweging in mindere mate van belang dan de zeer goede effecten die paardentherapie heeft op het kind. Het serieuze belang van het kind gaat hier boven het oppervlakkige belang van het paard. De psychische complexiteit van het dier verandert hier niets aan. Samenvattend zijn de conclusies van dit onderzoek in tabel 1 te zien.

Tabel 1. Samenvatting AAT en AAA.
 Hoe is het gesteld met het welzijn en de ethiek en is het gebruik van deze dieren verantwoord gezien de genoemde punten?
 +: Goed / goedgekeurd
 +/-: Redelijk / kan ter discussie worden gesteld
 -: Slecht / niet verantwoord

Therapie	Welzijn	Effect	Ethisch Verantwoord
Dolfijnentherapie	+	+	+
Autismegeleidehond (USA)	-	+	-
Autismegeleidehond (Ned.)	+	+	+
Hondentherapie / activiteit	+/-	+/-	+/-
Paardentherapie	+	+	+

Duurzaamheidsaspecten

Als laatste dient er te worden gekeken naar de duurzaamheidsaspecten van dit literatuuronderzoek. De duurzaamheidsaspecten zijn: Planet, People en Profit. Gekeken naar het onderdeel Planet. Letterlijk staat planet voor het leefmilieu. Dit onderwerp is niet direct op het leefmilieu te betrekken als er gekeken wordt naar het milieu buiten, de bomen en planten. Leefmilieu kan ook worden opgevat als het milieu waarin iemand zich bevindt. Het leefmilieu voor de kinderen met autisme en/of een verstandelijke beperking is goed. De kinderen worden in een constante omgeving gehouden dit om stress te

voorkomen en het uitlokken van bepaald gedrag te verminderen. Het milieu van de dieren is echter niet constant aangezien er verschillende kinderen voor hun komen. Het leefmilieu is niet geschaad in het meer en deel van de gevallen. Hierbij autismegeleidehonden in Amerika en Canada uitgesloten en therapiehonden. Echter het is mogelijk dit leefmilieu te gaan verbeteren door een andere aanpak van de therapie / activiteit zelf. Zie hiervoor het advies op de volgende pagina. Het volgende punt is People. In dit onderwerp heeft het alles met mensen te maken. De effecten die de therapieën en activiteiten hebben intern en extern zijn groot. Dit alles was terug te lezen in hoofdstuk vijf, effecten van AAA en AAT. Extern zijn er ook grote effecten aangezien niet alleen de cliënt te maken heeft de effecten ook de ouders en direct betrokkenen merken de positieve en negatieve effecten van AAA en AAT. Als het kind gelukkiger is en beter kan functioneren dan merkt zijn of haar omgeving dit ook, wat weer invloed heeft op hun leven. De laatste is Profit. Er is geen duidelijk verhaal te maken over wat de winst kan zijn als de aanbevelingen worden doorgevoerd. De winst is er eigenlijk voor de dieren zelf. Dit is dan niet in de vorm van geld, maar in de vorm van een goed welzijn. Als het dier een beter welzijn heeft, heeft dit ook weer profijt op de mensen. Voor de equin therapeuten zou er wel een beter financieel plaatje naar voren komen als de overheid van zowel het ministerie LNV als Volksgezondheid de therapeuten hierin steunen. Dit kan door middel van een gesubsidieerde certificering. Zo hebben de paarden er profijt van en weten de ouders / verzorgers van de cliënten waar zijn goede zorg kunnen verwachten en waar dit dan ook wordt gecontroleerd.

Conclusie en Advies

De ethische en de welzijnsaspecten worden in Nederland niet of nauwelijks geschaad bij AAT en AAA. Het is gebleken dat de Nederlanders meer naar het welzijn van de dieren kijken dan hun collega's in Amerika en Canada. Dit is vooral terug te zien in de omgang en het beleid van de autismegeleidehonden en de paarden in equine therapie. Wel is gebleken dat de stress die een therapiehond kan oplopen, hoger is dan de effecten die het heeft op de cliënt. Als er wordt gekeken naar de theorie van Vande Veer dient hier het belang van het dier boven het minder basale belang van de mens te worden gesteld. Ook de autismegeleidehonden in Amerika en Canada worden in hun welzijn flink geschaad. Dit heeft tot gevolg dat het welzijn zo in het geding komt dat ook het belang van het dier boven het belang van de mens mag worden gesteld. Deze honden worden in drie van de vijf vrijheden van Brambell geschaad. Het gaat hierbij om voldoende rust, toegang tot eten en drinken en het kunnen vertonen van soortspecifiek gedrag.

Overall kan er worden gezegd dat de dieren in Nederland bij AAT en AAA niet tot zeer matig geschaad worden in hun welzijn en dat de effecten van deze dieren zeer groot zijn op de kinderen met autisme en/of een verstandelijke beperking. Ook bij dolfijntherapie is gebleken dat de dieren geen schade oplopen en dat zij niet beperkt worden in hun vrijheden, terwijl de therapie of activiteit goede gevolgen heeft voor het kind. Dit rechtvaardigt het gebruik van deze dieren voor de mens. Echter, er moet een uitzondering worden gemaakt op deze conclusie. Het welzijn van therapiehonden kan wél op meerdere vlakken worden geschaad, terwijl het effect van de therapie op de cliënt ook met andere therapieën kan worden verkregen.

Het advies dat dan ook wordt gegeven, is om de therapiehonden een ander traject in te laten gaan. De honden zouden zeker wel gebruikt kunnen worden in therapievorm, maar niet in de formule zoals deze nu gehanteerd wordt. De cliënten zouden beter moeten worden voorbereid op de komst van de hond en cliënten met een agressieve achtergrond zouden niet aan deze therapievorm mogen deelnemen ter bescherming van de hond. In het belang van de paarden die worden gebruikt bij paardentherapie, is het advies om het certificeren van maneges verplicht te stellen. Dit om te voorkomen dat therapeuten zich onterecht equine therapeut noemen terwijl zij hiervoor niet de te behalen papieren hebben. Iedere gediplomeerde therapeut kan wel een therapie geven, maar niet iedere therapeut is zo gespecialiseerd dat hij/zij het welzijn van het paard kan garanderen tijdens de therapie. Voor de autismegeleidehonden in Amerika en Canada geldt dat deze zo worden geschaad in hun welzijn dat de manier waarop de geleidehonden nu worden toegewezen aan gezinnen een stuk strenger zou moeten zijn. Er zou goed gekeken moeten worden naar de pilot die nu in Nederland draait. Ook dienen de honden meer rustperiodes te krijgen en niet zowel binnenshuis als buitenshuis te werken. De honden werken binnen zonder hesje, waardoor grote verwarring ontstaat. Er is meer structuur nodig voor het dier om zijn welzijn te kunnen garanderen.

Literatuur

Adams, C.L., Burrows, K.E., 2005, Service dogs for children with autism spectrum disorder: Benefits, challenges and welfare implications.

Adams, C.L., Burrows, K.E., Millman, S.T., 2008, Factors Affecting Behavior and Welfare of Service Dogs for Children with Autism Spectrum Disorder, *Journal of applied animal welfare science*, 11:42-62, University of Guelph, Canada.

Adams, C.L., Burrows, K.E., Spiers, J., 2008, Sentinels of safety: service dogs ensure safety and enhance freedom and well-being for families with autistic children, *Qualitative health research*, vol. 18, blz. 1642-1649, Sage publications.

American Veterinary Medical Association (AVMA):
http://www.avma.org/issues/policy/animal_assisted_guidelines.asp

Animal Freedom: <http://www.animalfreedom.org/paginas/opinie/therapie.html>

Brensing, K., Linke, K., Todt, D., Can dolphins heal by ultrasound, *Journal of the Theoretical Biology*, vol. 225, blz. 99-105.

Bosch vanden, K.L., Kaiser, L., Lavergne, A.G., Spence, L.J., 2004, Can a week of therapeutic riding make a difference, *Anthrozoös*, vol. 17, blz. 63-72.

Dieren in Zorg en Welzijn: <http://www.diereninzorgenwelzijn.nl/>

Delta Society: <http://www.deltasociety.org/Page.aspx?pid=251>

Eriksen, E., The role of social support in the pathogenesis of coronary heart disease: A literature review, *Family Pract.* 11, blz. 201-209.

Equine therapie, <http://www.equitherapie.org/page/Inschrijving>

Fine, A.H., 2006, *Handbook on Animal- Assisted Therapy, Theoretical foundations and guidelines for practice*, second edition, Academic Press, California, USA.

FGP, <http://www.verenigingfpg.nl/mogelijktherapie.php>

Frewin, K., Gardiner. B., 2005, *New age or old sage? A review of equine assisted psychotherapy*, Massey University, Palmerston North, New Zealand.

Friedman, E., Katcher, A.H., Lynch, J.J., Thomas, S.A., 1980, Animal companions and one-year survival of patients after discharge from a coronary care unit, *Public Health Rep.* 95, blz. 307 – 312.

Haar ter, K., 2009, educatief medewerker, Interview per e-mail, Dolfinarium Harderwijk.

Hatch, A., 2007, The view from all fours: a look at an Animal-Assisted Activity program from the animals perspective, *Anthrozoös*, vol. 20, blz. 37-50, USA.

Hewson, C.J., Wojciechowska, J.I., Quality of life assessment in pet dogs, Journal of the American Veterinary Medical Association, vol. 226, blz. 722-728.

Heleski, C.R., Kaiser, L., Siegford, J., Smith, K., 2006, Stress related behavior among horses used in therapeutic riding program, Journal of AVMA, vol. 226, blz. 39-45.

Hines, L.M., 2003, Historical Perspectives on the Human-Animal Bond, American Behavioral Scientist, Vol. 47, No. 1, blz. 7-15, Delta Society.

Horsewise, <http://www.horsewise.nl/>

Houkema, R., 2003, De status van het dier in de Nederlandse intensieve veehouderij, doctoraalverslag biologie, Faculteit der wiskunde en Natuurwetenschappen, Vakgroep wetenschap & samenleving, Rijksuniversiteit Groningen.

Kruger, K., Trachtenberg, S., Serpell, J.A., 2004, Can animals help humans heal?, Animal assisted intervention in adolescent mental health.

Kok, D., 2009, trainer, telefonisch gesprek, KNFG geleidehonden.

Levinson, B.M., 1997, Pet Oriented Child Psychotherapy, 2e editie, Springfield.

Lilienfield, S.O., Marino, L., 2007, Dolphin-assisted therapy: more flawed data and more flawed conclusions, Anthrozoös, vol. 20, blz. 239-249, UK.

Lindsay, S.R., 2000, Handbook of applied dog training and behavior: Adaptation and learning, Iowa State.

Meredith, L.S., Rogers, W., Sherbourne, C.D., Ware, J.E., 1992, Social support and stressful life events: Age differences in their effects on health-related quality of life among the chronically ill, Qual Life Res. 1, blz. 235-246.

Myers, O.E., 1998, Children and Animals, Westview Press, Boulders, CO.

Nathanson, D.E., de Castro, D., Friend, H., McMahon, M., 1997, Effectiveness of short-term dolphin assisted therapy for children with severe disabilities, Anthrozoös, vol 10, blz. 90-100, Florida, USA.

Nathanson, D.E., 1998, Long-term effectiveness of dolphin-assisted therapy for children with severe disabilities, Anthrozoös, vol. 11, blz. 22-33, Florida, USA.

Netting, E.F., New, J.C., Wilson, C.C., 1987, The human-animal bond: Implications for practice, Social Work, Vol. 32, blz. 60-64.

Noyes, D., 2006, One Kingdom: Our lives with Animals, Boston.

Odendaal, J.S.J., 2000, Animal Assisted therapy, magic or medicine, Life science research institute, Pretoria, South Africa.

Pauw, J., 2000, Therapeutic horseback riding studies: Problems experienced by researchers, *Physiotherapy*, vol 86, blz. 523-527.

Pavlidis, M., 2008, *Animal-assisted interventions for individuals with Autism*, Jessica Kingsley Publishers, London, United Kingdom.

Prevos, P., Over Immanuel Kant, <http://prevos.net/cultuur/c23211/index.htm>

Rollin, B.E., 1992, *Animal rights & human morality*, Prometheus Books, New York.

Rushen, J., 2008, Farm animals welfare since the Brambell report, guest editorial, Elsevier B.V.

Serpell, J.A., 2000, *Creatures of the unconscious: Companion animals as mediators*, *Companion Animals and Us*, blz. 108-121, Cambridge University Press, Cambridge.

Serpell, J.A., 1996, *In the Company of Animals*, tweede editie, Cambridge University Press, Cambridge.

Singer, P., 1994, *Animal Liberation*, derde editie, New York Review of Books, New York.

Stichting Downsyndroom,
<http://www.downsyndroom.nl/cms/publish/content/showpage.asp?pageid=289>

Stichting Sam, <http://www.stichtingsam.nl/Dolfijntherapie.html>

Suthers-McCabe, M., 2004, American Veterinary Medical Association, Horse assisted therapy. Good for humans, but how about the horses,
<http://www.avma.org/onlnews/javma/sep04/040915o.asp>

Therapiehond Nederland, <http://www.therapiehond.nl>

Veenhoven, R., 2002, Het grootste geluk voor het grootste aantal, *Sociale Wetenschappen*, nr 4, blz 1-43, Rotterdam.

Zeevalking, M.A., 2000, *Autisme: Hoe te verstaan, hoe te begeleiden?*, Bohn Stafleu Van Loghum, Schiedam